

A SELYE JÁNOS EGYETEM
REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KARA
ÉS A CALVIN J. TEOLÓGIAI AKADÉMIA
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

IX. ÉVFOLYAM

2. SZÁM

2/2015

Teológiai Fórum

Teológiai Fórum 2015/2.
reg. sz. / reg. č.: MK SR 3804/2007
ISSN 1337-6519
2,- €

TEOLÓGIAI FÓRUM 2015/2.

TARTALOM

Pap Ferenc:	Bűnbánat és úrvacsora...
Karasszon István:	Theologia est grammatica
Czagány Gábor:	Lelkiségi irányzatok a Magyarországi Ref. Egyházban...
Molnár János:	Az Iszlám Állam teológiai alapjai
Szénási Lilla:	Differenciálás a Z generáció hitoktatásában...
Csík György:	Tanítás és nevelés...
Gazdáné Mátyus Melinda:	Egy magyar református közösség változása...
Pálfi József:	Várad vára elestének története egy kései krónikában
Böszörményi István:	A losonci református gimnázium rendszabályai...
Albert András:	Az erdélyi vallásszabadság kérdése...

A SELYE JÁNOS EGYETEM
REFORMÁTUS TEOLÓGIAI KARA
és a
CALVIN J. TEOLÓGIAI AKADÉMIA
TUDOMÁNYOS FOLYÓIRATA

Teológiai Fórum

IX. évfolyam 2. szám

2015.

IX. évfolyam 2. szám

A komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Kara
és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata

Szerkesztőbizottság:

Mgr. Lévai Attila, PhD., dékán, főszerkesztő
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

ThDr. Somogyi Alfréd, PhD., felelős szerkesztő
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

Bernhard Kaiser, Dr. habil, D.Th.
Stellenbosch University Faculty of Theology, Stellenbosch

Mgr. Görözdí Zsolt, Th.D.
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

Prof. ThDr. Karasszon István, PhD.
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

Prof. Dr. Kolumbán Vilmos József, PhD.
Kolozsvári Protestáns Teológiai Intézet, Kolozsvár

Literáty Zoltán, PhD.
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar,
Budapest

Doc. PhD. Molnár János
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

Doc. Dr. Theol. Pálfi József, PhD.
Partiumi Keresztény Egyetem Bölcsészettudományi Kar,
Nagyvárad

Mgr. Pólya Katalin, PhD.
Selye János Egyetem Református Teológiai Kar,
Komárom

Szakmai lektorok:

Prof. ThDr. Bándy György
Komenský Egyetem Evangélikus Teológiai Kar, Pozsony

Prof. ThDr. Kocsev Miklós, PhD.
Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar,
Budapest

Tartalom

Pap Ferenc: Bűnbánat és úrvacsora: szertartási, teológiai és terminológiai kérdések.....	4
Karasszon István: Theologia est grammatica	15
Czagány Gábor: Lelkiségi irányzatok a Magyarországi Református Egyházban.....	20
Molnár János: Az Iszlám Állam teológiai alapjai.....	31
Szénási Lilla: Differenciálás a Z generáció hitoktatásában a többszörös intelligencia elmélet segítségével.....	38
Csík György: Tanítás és nevelés egy felvidéki református lelkész szemszögéből	56
Gazdáné Mátyus Melinda: Egy magyar, református telepes közösség változása, rendszerről rendszerre, évtizedről évtizedre, nemzedékről nemzedékre	64
Pálfi József: Várad vára elestének története egy kései krónikában.....	71
Böszörményi István: A losonci református gimnázium rendszabályai a XVII. század végén.....	85
Albert András: Az erdélyi vallásszabadság kérdése Erdélyben gróf Bethlen Miklós röpiratainak tükrében (1687–1704).....	101

Pap Ferenc:

Bűnbánat és úrvacsora: szertartási, teológiai és terminológiai kérdések¹

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága több éve fáradozik a magyar református egyház istentiszteleti életének feltérképezésével, erősségeinek és hiányainak felmérésével, istentiszteletünk teológiai és történeti értelmezésével, hogy a református istentisztelet, mint az egyház életének központi összetevője, megújulhasson, annak hibáit javíthassuk, hiányosságait pótolhassuk. A liturgiai munkálkodás, egyúttal a magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapokmánya a 2010-ben megjelent *Reformátusok a kegyelem trónusánál* című kiadvány.²

A megújulás egyik axiómája az, hogy az istentiszteletben, különösen a vasár- és ünnepnap (fő)istentiszteletben az igehirdetés és a sákramentum, az írott, hirdetett és látható ige szétválaszthatatlanul összetartozik. Az ún. úrvacsorás istentisztelet nem a „teljes”, azaz prédikációs istentisztelettől jól elkülönülő függeléke, hanem szerves része, amit még akkor is tükröznie kell a liturgikus rendnek és a szertartáskönyvnek (ágendának), ha történetesen nem kerül sor úrvacsorai közösségre.³ Az 1985 előtti hivatalos ágendák az istentisztelet fő-, ill. alapformája-

¹ Előadásként elhangzott a KEGA 008UJS/2014 projekt nemzetközi tudományos konferenciáján, 2015. október 14-én Komáromban (Aktuális terminológia a jelenkori protestáns teológiában – nemzetközi tudományos konferencia; Aktuális terminológia v súčasnej protestantskej teológii – medzinárodná vedecká konferencia, Komárom – Komárno, SJE RTK – RTF UJS) Az itt közölt tanulmány az előadás szerkesztett változata.

² Fekete Károly – Bódis Tamás – Fekete Csaba – Görözdí Zsolt – Kádár Ferenc – Kelemen Attila – Kocsev Miklós – Szűcs Ferenc – Zalatnay István: *Reformátusok a kegyelem trónusánál. A magyar református istentisztelet megújulásának teológiai alapelvei*. Budapest, 2010. Vö. Pap Ferenc: „Reformátusok a kegyelem trónusánál.” *Teológiai alapelvek és a mai magyar református istentisztelet kérdései*. In: Collegium Doctorum VII (2011) 180–192.; Pap Ferenc: *Ágendareform és egyházi év. Néhány szó egyik égető kérdésünkről*. In: Pap Ferenc (szerk.): *Dicsőség tükre. Művészeti és teológiai tanulmányok*. Budapest, 2014, 86–106.

³ Vö. *Reformátusok a kegyelem trónusánál*, 17–18.

ként, első helyen a prédikációs istentiszteletet közölték, az úrvacsora szertartásrendjét külön és elkülönülő liturgikus egységként kezelték.⁴ Meggyőződésünk szerint az úrvacsora szertartásának teológiai és liturgiai tisztázása, keresztyén és protestáns gyakorlat szerinti visszaalakítása a jelenlegi liturgiai folyamatok, munkálatok és a liturgiai megújulás egyik kardinális kérdése. A törekvés azonban egyértelműen nem csupán liturgiai, hanem teológiai és terminológiai megfontolásokkal, problémákkal is összefüggésben van.

A magyar református gyakorlatban a XIX. század folyamán a bűnvallás szertartása és az úrvacsora liturgiája sajnálatosan összenőtt, összekeveredett, ami egyébként az úrvacsora értelmét és az úrvacsoráról alkotott képet is befolyásolta és befolyásolja, sőt torzítja mind a mai napig, és negatív hatást gyakorol a református spiritualitásra, ha ilyenről egyáltalán lehet beszélni. Pásztor János a fent említett folyamatot liturgiai önmegfosztásnak nevezi. Véleménye szerint az úrvacsorát klasszikusan bevezető nagy hálaadó (eucharisztikus) imádság helyére került a bűnvalló imádság, „aminek az istentisztelet elején van a helye.”⁵ Ennek a folyamatnak az lett a következménye, hogy az „úrvacsora elveszítette örvendező jellegét, ami az apostoli egyház úrvacsoráját jellemezte.”⁶ Az úrvacsora maga lett a bűnbánati aktus, komor hangulat és szomorúság jellemzi, amit felerősítenek az úrvacsoraosztás alatti, egyéni bűnbánatra, bűnbocsánatra, bűnös állapotra vonatkozó egyébként igen népszerű énekek, amelyek eredeti értelmüknél és célkitűzésüknél fogva tulajdonképpen nem úrvacsorai énekek.

A bűnbánati cselekmény (*actus penitentialis* vagy *poenitentialis* vagy *paenitentialis*) a nyugati keresztyén liturgiában valójában két cselek-

⁴ Pásztor János: *Liturgika. A magyar református istentisztelet múltja, jelene, jövője a Szentírás világosságában*. Komárom, 2015, 130. A jelen tanulmányban nincs mód arra, hogy az úrvacsorázás gyakorlásának történelmi alakulásával foglalkozzam. A mai magyarországi gyakorlatba enged betekintést egy statisztikai felmérés alapján: Fekete Ágnes: *Liturgia és idő a magyar istentiszteleti gyakorlat egy 1968-as és egy mai felmérés tükrében*. Budapest, 2013, 102–113. (Doktori értekezés, kézirat; internetes elérhetősége: http://liturgiaesido.pirin.hu/wp-content/uploads/2014/11/Doktori_Fekete_Agnes_20131.pdf).

⁵ Pásztor: *Liturgika*, 132.

⁶ Pásztor: *Liturgika*, 132.

ményből áll: a közgyónásból, mint kötött szövegű imádságból (*confessio generalis*, *Offene Schuld*, bűnvallás, bűnvalló imádság, *Confiteor*), valamint a gyónó (bűnbánati) kérdésekből (*confessio specialis*). Ezt követte a feloldozás, a bűnbocsánat-hirdetés (*absolutio*).⁷ A misében, azaz a keresztyén istentisztelet nagyformájában (főistentisztelet) a bűnbánati aktus a liturgia bevezető szakaszában (*ritus initiales*) rögzült. A II. Vatikáni Zsinat előtti és utáni gyakorlat több ponton eltér, de tény, hogy a nyugati keresztyén istentiszteleti cselekmény bevezetéséhez mintegy 1300 éve hozzá tartozik a bűnbánat-tartás. A protestáns, így főként a református liturgikus gyakorlatban Európa református vidékein és hazánkban két módozat terjedt el az istentiszteleti bűnbánat-tartásra, ami nagy valószínűséggel minden vasár- és ünnepnapra főistentisztelet részét képezte függetlenül attól, hogy éltek-e vagy sem az úrvacsorával: az istentisztelet bevezető részében, elején vagy a prédikációs rész után, de az úrvacsora szertartását megelőzően (pl. Szenci Molnár Albert pfalzi ágendafordítása; Oppenheimeri Biblia, 1612).⁸

A mi fogalmaink szerinti svájci területeken (dél-német liturgikus tájegység) arra törekedtek a reformáció korában, hogy a reformációt megelőzően a misétől elvált, anyanyelvi prédikációs istentiszteletet (*pronaus*) és az úrvacsorai szertartást újból összekapcsolják, egyesítsék. Ennek a prédikációs istentiszteletnek állandó, de nem feltétlenül rögzült helyen felhangzó eleme volt a bűnvallás (közgyónás) és a hozzá kapcsolódó feloldozás. A dél-német régió különféle megoldásai tehát feltehetően az eredendően egységes, de a reformáció előtt prédikációs és úrvacsorai istentiszteletté kettévált liturgikus cselekmények újbóli egységesítéséből érthetők, a bűnbánati aktus liturgikus helyét alapvetően befolyásolta a *pronaus* helyben szokásos korábbi gyakorlata.

A gyónó-bűnbánati kérdések eredendően az ember bűnére, megváltására, feltámadására kérdeztek rá, és még a Ravasz László nevével fém-

⁷ Részletesen lásd: Pap Ferenc: *Református gyónás. A bűnvallás, bűnbocsánat-hirdetés történeti és gyakorlati kérdései*. In: Porta Speciosa I (2007) 28–50. A jelen tanulmányban több ponton építke a korábbi írásomra, amely az interneten is olvasható: <http://www.parokia.hu/data/downloads/2011/10/14/ps2007.pdf>

⁸ Vö. *Liturgia Sacrae Cœnae. Az az: Ur Vacsorajanak Ki-oztáfában-való Rend és Cselekedet*. Patakon, 1658. Közreadja: Fekete Csaba. Sárospatak, 2003, 72. (Acta Patakina XV.)

jelzett ágendahagyományban (1927, 1930) sem az úrvacsora tanítására, tartalmára vonatkoztak. Miután az úrvacsorai liturgia és a bűnbánati cselekmény végképp összerosódott, a kérdések értelmének elhalványodásával kialakultak az ún. „úrvacsorai kérdések”.⁹ A XX. század második felében megjelent úrvacsorai kérdéseknek és a történeti bűnbánati-gyónó kérdéseknek eredendően sincs közük egymáshoz.¹⁰ Az ismertetett folyamatot, jelenséget és fejleményt egyszerre tarthatjuk történeti, teológiai és terminológiai tévedésnek. Az elméleti és gyakorlati dilemma az, hogy lehet-e, szabad-e a kialakult helyzetet (a bűnvallás és az úrvacsora szertartásának összerosódása, „úrvacsorai kérdések”, teológiai deficitek az úrvacsorai gyakorlatban) „történelmi” adottságként, fejlődésként, alaphelyzetként, kiindulópontként kezelni, miközben tudatában vagyunk, hogy legfeljebb csak visszafejlődésről, torzulásról van szó. A Liturgiai Bizottság életben tarthat-e olyan gyakorlatot a továbbiakban is, amiről nyilvánvalóan tudjuk és tapasztaljuk, hogy helytelen, és teológiai-spirituális deficitet eredményezett? A megfontolások, úgy tűnik, leginkább abba az irányba mozognak, hogy a bűnvallás szertartási cselekményének és az úrvacsora liturgiájának történetileg igazolt és hiteles, egyértelmű szétválasztása túlságosan nagy zavart okozna a gyülekezetek, a gyülekezeti tagok számára, ezért nem szabad még úgy sem belemenyülni e két cselekménybe, hogy a bűnbánati aktus világosan megelőzze az úrvacsorai liturgiát. Ez az álláspont, gondolkodás annak ellenére látszik erősnek és tartja magát, hogy a magyar protestáns, liturgiátörténeti

⁹ A kérdéshez lásd legújabban: Fekete Csaba: *Úrvacsorai kérdéseink történetéhez*. In: Theologiai Szemle LVIII (2015/2) 74–77.

¹⁰ Pásztor János teológiai és lélektani szempontból kifogásolja az 1930-as ágenda gyónó kérdéseit. Ahogyan az 1985-ös rendtartás, úgy Pásztor János sem bűnvalló, hanem hitvalló kérdésekről és feleletekről beszél. Az említett kifogások miatt „hozott vissza az 1985-ös rendtartás a reformáció korából való és az úrvacsora lényegét kifejező kérdéseket és feleleteket.” Pásztor: *Liturgika*, 134. Az úrvacsorai kérdések, mint olyan tulajdonképpen ismeretlenek a (magyar) liturgiátörténetben, ezért azokat nem is nagyon lehetett visszahozni. A Samarjai-ágendában (1636) szereplő kérdés összefüggéseinek bemutatásától e helyen el kell tekintenem. Az 1985-ös rendtartásban a szerzetesi ígék után következik *A magunk megpróbáltatása*, majd az *Úrvacsorai imádság, Hitvallás*. Az Apostoli Hitvallást követi a *Vallástétel és fogadalom (úrvacsorai kérdések)*, majd a *Bűnbocsánat-hirdetés és meghívás. Istentiszteleti Rendtartás*. Budapest, 1985, 66–67., 97–99.

előzmények több, mint háromszáz éven keresztül mást mutatnak, sőt Kálvin és a testvéregyházak történeti és kortárs gyakorlata sem igazolja ezt a felfogást.

A problémát azonban bonyolítja, hogy a Fekete Ágnes református lelkész és munkatársa által 2010-2012 között elvégzett magyarországi liturgiai felmérés egyik fontos, számszerűen jelentkező eredménye volt az az általános igény, hogy a bűnvallás legyen része minden istentiszteletnek, legalábbis a vasár- és ünnepnapra főistentiszteletnek (nagyformának), különálló, önálló liturgiai elemként (nem az első imádság részeként), kötött vagy szabad formában, a lelkész által imádkozva, vagy együttes hangos imádság formájában. Ez az igény érzékelhetően jelentkezett az 1968-as liturgiai felmérésben is, de az önálló bűnvalló rész az 1985-ös magyarországi rendtartásban sem jelent meg.¹¹ A bűnvalláshoz azonban feloldozásnak, bűnbocsánat-hirdetésnek is kell kapcsolódnia.

A Generális Konvent Liturgiai Bizottsága a fent röviden ismertett felméréstől függetlenül szintén kitüntetetten foglalkozott *Szükséges a bűnvallás és a feloldozás* cím alatt a kérdéskörrel. Érdemes ezt a néhány bekezdést szó szerint idézünk, a szövegben kiemelve láthatjuk azokat a liturgiai szakkifejezéseket, teológiai terminológiákat, amelyek relevánsak tárgyalt témánkra nézve.

„A szertartás első harmadában elhangzó nyilvános bűnvallás (közgyónás) és a kegyelemhirdetés összetartoznak. Bűnvallás és megtérés nélkül nincs újjászületés, sem hálaadás és megszentelődés.

Az istentiszteletre az ember a hétköznapiakból érkezik, amelyek rányomják bélyegüket az Istennel találkozni készülő emberre, aki bűneivel jön az istentiszteletre. Terhétől Isten előtti imádsággal szabadul. Ennek lelki folyamatában a bűnvallás, mint ősrégi istentiszteleti elem, azzal a rendeltetéssel bír, hogy az Istennel az apostoli köszöntés megszólításában, az Isten rendelését kinyilvánító Igében találkozó ember igazi önismeretre jusson, elismerje bűnösségét, és ezt a bizonyossággal vallja meg, hogy Jézus Krisztusért Isten azokat megbocsátotta. A bűnvallás odasegít bennünket a kegyelmes Istenhez.

¹¹ Fekete: *Liturgia és idő*, 148–154.

A nyilvános bűnvallásban (*közgyónás*) a gyülekezet tagjai lehetőséget kapnak arra, hogy számba vegyék bűneiket, és elszámoljanak azokkal Istennek. Így megkönnyebbültebben és a megtisztulás érzésével tudnak továbblépni az igazi közösségélmény felé. Ezt a továbblépést az teszi lehetségessé, hogy a bűnvallás után a kegyelmes Isten válaszát hallják meg (*kegyelemhirdetés – feloldozás*). Ez felszabadító és felemelő érzés. A feloldozás Igéje után, már egészen Istenhez közel, képes az ember a kegyelmes Istent dicsőíteni.

A röviden vázolt lelki folyamat a református istentisztelet első harmadának háttérét képezi. Isten előtti megállásunk a bűn, megváltás, hálaadás hármasság beosztásához (vö. Heidelbergi Káté), valamint a keresztyén élet mozzanataihoz – megtérés, újjászületés, megszentelődés – híven kezdődik. Bűnvallás és megtérés nélkül nincs újjászületés, sem hálaadás és megszentelődés.

Az istentiszteleti keret első harmadában van a bűnvallás helye mind a közösségi, nyilvános formáját, mind az egyéni (csendes bűnvallás) formáját tekintve.

A közösségi bűnvallás többféle módon is történhet; kötött formáinál is igazodni kell az egyházi év adott időszakához. A bűnvallás és feloldozás komolyan vétele felerősíti a dicsőítést, hálaadást, megszentelődést hordozó további istentiszteleti elemeket is.

Lényeges, hogy a bűnvallás után elhangzó feloldozó igéket (pl. Jn 3,16) a liturgus-lelkipásztor hirdeti meg áldó mozdulat kíséretében.¹²

Világosan kitűnik egyrészt az, hogy a teológiai–liturgiai alapokmány a keresztyén istentisztelet-történetből kiindulva az istentisztelet bevezető részében, kezdeti szakaszában tartja elengedhetetlennek, bevezetendőnek, elhelyezendőnek, megerősítendőnek tartja a bűnbánati aktust, amelytől elválaszthatatlan a feloldozás, bűnbocsánat-hirdetés. Liturgiai terminológiai szempontból is a magyar történeti hagyományokat követi az irat, amikor jelzi, hogy a nyilvános bűnvallás alatt a közgyónást érti. A következő szakkifejezéseket találjuk a liturgiai iratban a bűnvalló imádságra (*confessio generalis*): *nyilvános bűnvallás (közgyónás), bűnvallás*.¹³

¹² *Reformátusok a kegyelem trónusánál*, 21–22.

¹³ E helyen is és a továbbiakban mindenütt a vizsgált szakkifejezéseket – minden további utalás nélkül – *dőlt betűvel* és az eredeti helyesírás szerint idézem.

Némileg bonyolultabbnak és talán bizonytalanabbnak tűnnek az *absolutio* megnevezései: *kegyelemhirdetés, feloldozás, kegyelemhirdetés – feloldozás, feloldozás Igéje, feloldozó igék*.¹⁴ A gyónó kérdések (*confessio specialis*) nem kerülnek elő, ahogyan – figyeljük meg – egyáltalán nincs szó arról, hogy a liturgikus elem, amely bevezetésére nagy igény mutatkozik, azaz a bűnvallás és a feloldozás milyen kapcsolatban, kapcsolatrendszerben áll az úrvacsorával, az úrvacsorai liturgiával. További teológiai-dogmatikai feladat annak a tisztázása, hogy a feloldozás (*absolutio*) és a kegyelemhirdetés (kvázi *verbum gratiae; Trostspruch*) mennyiben és hogyan azonos vagy eltérő.¹⁵ A római katolikus felfogás különbséget tesz a bűnbánati szentség (*sacramentum paenitentiae*; köznyelven: gyónás), a szentségi feloldozás (*absolutio*) és a pap bűnbocsánatot kérő fohászokozása között – amit egyekben *absolution*nak nevez a hivatalos latin nyelvű kiadás – a mise kezdetén (*Irgalmazzon nekünk a mindenható Isten, bocsássa meg bűneinket, és vezessen el az örök életre!*).¹⁶

Az ún. Csiha-féle agenda (1998, 2010) egységes magyar református liturgiaként készült, azonban bevezetése nem történt meg általánosan az erdélyi és a királyhágómelléki egyházkerületek kivételével. Az úrvacsora szertartása e rendtartás szerint sem a vasár- és ünnepnap ientisztelet főformája, hanem kvázi függelék, amit mutat a liturgikus könyv elrendezése is.

¹⁴ Terminológiai egyenlenségként fogható fel, hogy az irat más helyütt a *homológiát* azonosítja a közösségi bűnvallással. *Reformátusok a kegyelem trónusánál*, 14.

¹⁵ A feloldozás és a kegyelemhirdetés nem feltétlenül szinonim fogalmak és azonos liturgikus cselekmények megnevezésére használatosak. A délnémet liturgikus tájegységből vannak olyan szövegek, ahol a *Trostspruchot* követi az *absolutio*.

¹⁶ Várnagy Antal: *Liturgika. Szertartástan. Az egyház nyilvános ientisztelete*. Abaliget, 1999, 127–141., 252.; Verbényi István – Arató Miklós Orbán (szerk.): *Liturgikus Lexikon*. Budapest, 2001, 44.

2. Úrvacsora

a) Gyülekezeti ientisztelet úrvacsorával

1. Invokáció (előfohász)	16. Úrvacsora
2. Apostoli köszöntés és a gyülekezet válasza	a) Meghívás az úrvacsorához
3. Kezdőének	b) Úrvacsorai ének
4. Bibliaolvasás (lekció), amely ülve is hallgatható	c) Szereztetési ige
5. Bűnvalló ima ¹⁷	d) Prédikáció
6. Feloldozás	e) Bűnbánó imádság
7. Gyülekezeti ének	f) Apostoli hitvallás
8. Próféta ima	g) Nyilvános vallástétel és fogadalom
9. Igehirdetés előtti ének	h) Bűnbocsánat-hirdetés
10. Textusfelvétel	i) Meghívás az úrasztalához
11. Prédikáció	j) A szent jegyek kiosztása
12. Prédikációra felelő ének	l) Hálaadó imádság
13. Nagy imádság	m) Hálaadó úrvacsorai ének
14. Csendes imádság	17. Adakozásra való felhívás, hirdetések
15. Az Úr imádsága	18. Záróének és ünnepi ientiszteletinken nemzeti imádságunk
	19. Áldás ¹⁸

A bal oldali oszlopban látható prédikációs ientiszteleti rész nagy százalékban megegyezik a szertartáskönyv 1. pontjában előírt vasár- és ünnepnap délelőtti ientisztelet rendjével az Úr imádságáig, amit a lezáró rész követ.¹⁹ E szerint az agenda szerint minden vasár- és ünnepnap ientiszteletnek (így a vasár- és ünnepnap délutánján tartottnak is) kötelező része a bűnvalló ima és a feloldozás. Arra most nem térhetünk ki, hogy ebben az agendakoncepcióban a lekción (bibliaolvasás) tulajdonképpen a bűnbánati rész (tematikus) felvezetéseként értelmezendő, ezért némileg jelentőségében csökken. Nem feltétlenül ez a szándék, de gyakorlati-tapasztalati szinten ezt eredményezi az elrendezés.

¹⁷ „A gyülekezet felállva hangosan mondja a lelkipásztorral együtt.”

Az „Úr Isten, örökkévaló és mindenható Atyánk! Íme, egybegyűltünk itt, és a szentek egységében...” kezdetű imádság alatt a következőt olvassuk: „(Kálvin János imádsága)”. Az imádság eredete, keletkezése azonban a kutatás jelen állapota szerint bizonytalan, ill. ismeretlen.

¹⁸ *A Magyar Református Egyház Ientiszteleti Rendtartása. Második kiadás*. Kolozsvár, 2010, 53–64.

¹⁹ *A Magyar Református Egyház Ientiszteleti Rendtartása*, 21–28.

Szembeötlő és vastagon szedve kiemeltük a bűnbánati cselekmény duplikálását, ismétlését. Ezt még a terminológiai látszatkülönbőség-tétel sem oldja fel. Hiába jelenik meg a prédikációs istentiszteleti részben a *bűnvalló ima* és a *feloldozás*, az úrvacsoraiban a *bűnbánó imádság*, az 1985-ös rendtartás terminológiájának továbbéltetésével a *nyilvános vallástétel és fogadalom* (négy kérdés a Ravasz-féle ágendahagyományra támaszkodva), majd a feloldozás helyett a *bűnbocsánat-hirdetés*, egészen nyilvánvaló, hogy egy értelmetlen liturgikus kettőzés áll fenn. Vajon az istentisztelet kezdetén elmondott bűnvallás és kihirdetett feloldozás nem érvényes fél óra múlva ugyanannak az istentiszteleti cselekménynek a folyamatában? Ráadásul az úrvacsorai részben a második közgyónást még a gyónó kérdések is követik, amelyek e helyen tényleg nem ún. „úrvacsorai kérdések”.

Az istentisztelet bevezető szakaszában bevezetendő bűnvallásnak és feloldozásnak az a következménye, hogy az úrvacsora liturgiájával összenőtt bűnbánati cselekményt ki kell onnan venni. Úgy tűnik – pontosan a Csiha-féle ágendahagyomány tükrében is –, hogy erre azonban a teológiai és liturgiai közgondolkodás, közizlés jelenlegi állapota miatt nagyon kevés esély van, ahogyan erre már korábban rámutattunk.

Kádár Ferenc megállapítja, hogy a „legtöbb keresztyén felekezet istentiszteleti rendjében megtaláljuk az absolutiot, elsősorban az eukharisztia [*sic!*], úrvacsora liturgiájában.”²⁰ Ez a megállapítás nehezen értelmezhető a liturgika és a liturgiátörténet összefüggéseiben, ökumenikus távlatban. Majd továbbmenve kifejti, hogy a „bűnvallásnak és feloldozásnak az istentiszteleti rendben más helyen is szerepet kellene kapnia. Kálvin nagyon fontosnak tartotta, s a strasbourgi példát követve Genfben gyakorolta is az istentisztelet kezdetén az Úr előtt való megalázkodás liturgikus aktusát. Ez a bűnvallás és a rá következő absolutio formájában történt meg.”²¹ E helyen a szerző arra utal, amit fentebb a *pronaus* (prédikációs istentisztelet) és a mise (úrvacsorai istentisztelet) egyesítésével kapcsolatban már láttunk. Azonban mindenképpen rá kell mutatnunk, hogy az istentisztelet bevezető részében gyakorolt bűnvallás és feloldozás után sem Kálvinnál, sem másutt nem jelenik meg másodsor, az úrvacsora szertartásában – ha arra sor került – a közgyónás és a feloldozás. A fenti gondolatmenet után a következő következtetést vonja le Kádár Ferenc:

²⁰ Kádár Ferenc: *Liturgika*. Sárospatak, 2013, 60.

²¹ Kádár: *Liturgika*, 60.

„Ezzel a reformátori örökségünkkel a megújítandó liturgiában élnünk kell. Isten színe előtt megjelenésünk kezdetén az igével, mint Isten parancsával kell szembesülnünk, amire bűnvalló imádsággal adhat választ a gyülekezet, és ekkor szólalhat meg a kegyelem ígéje, az absolutio.”²² Ahogyan jelzi, a könyv ún. konstruktív részében konkrét szövegjavaslatot is közöl: az istentisztelet bevezető részét képező bűnbánati aktus elnevezése Kádárnál és a Liturgiai Bizottságban: „*coram Deo* liturgia”²³ hiszen a gyülekezet, az ember Isten színe elé lép, Isten színe előtt áll. A „*coram Deo* liturgia” az „ige – bűnvallás – feloldozás” hármas egységből áll össze klasszikusan, és nem más, mint az, amit a liturgiátörténetben közgyónásnak, bűnvallásnak, *Offene Schuld*nak ismerünk. A Csiha-féle koncepció és a „*coram Deo* liturgia” között az az egyik markáns különbség, hogy e helyen a bevezető igeolvasás (a példában a Tízparancsolat) önálló liturgiai cselekmény, nem keveredik a lekciónal (bibliaolvasással), azt is autentikus egységnek hagyja meg. A *feloldozással*, amely szövege a sokat idézett Jn 3,16-17, az a probléma itt és másutt is, hogy az idézett bibliai vers *expressis verbis* nem tartalmazza a bűnbocsánat, az elengedés fogalmait. Kérdés, hogy feloldozást lehet-e konkrét bűnbocsánat-hirdetés nélkül hirdetni, vagy inkább ún. kegyelemhirdetésről van szó?

A liturgiai kettőzés problémáját egyáltalán nem említi meg Kádár Ferenc. Az úrvacsora szertartásának ismertetésekor számos elvi és gyakorlati hiányosságot nevez meg, majd elmondja, hogy az úrvacsora örvendező és eszkatológikus jellege háttérbe szorult, úrvacsorázásunk erősen „nagy-pénteki jellegű”, amit – mint írja – felerősített az, hogy őseink a korábbi önálló „gyónó istentisztelet elemeit (közgyónás, önmagunk megpróbálása) beemelték az ünnepi, úrvacsorás istentisztelet rendjébe, így a bűnbánat motívum a kelleténél erőteljesebb hangsúlyt kapott az eukharisztikus [*sic!*] jelleg kárára.”²⁴ Az úrvacsorai rész természetes részét képezi a továbbiakban is a bűnbánati aktus, amit nem illet kritikával.²⁵ A néven nevezett problémák pontosan a bűnbánati cselekmény és az úrvacsora összekeveredéséből erednek, amin nem fog segíteni az sem, ha az istentisztelet elejéhez ún. „*coram Deo* liturgiát”, ill. pontosabban: „*coram Deo*” liturgikus

²² Kádár: *Liturgika*, 60.

²³ Kádár: *Liturgika*, 76–77.

²⁴ Kádár: *Liturgika*, 88.

²⁵ Kádár: *Liturgika*, 90. Ugyanígy Kozma Zsolt sem lát történeti vagy elméleti problémát. Vö. Kozma Zsolt: *Liturgika*. Kolozsvár, 2000, 48–49., 52–53.

részt illesztünk, hiszen az alapproblémát nem kezeljük, és kérdésessé válik, hogy ez a liturgiátörténeti párhuzamokból átvett vagy átveendő elem az istentisztelet bevezető szakaszában pontosan mit is jelent.

Érdekes XX. század közepi liturgiai törekvés Magyarországon az 1948-1951-es liturgiai „reform” és annak meghíúsulása, eltorzulása. Már ekkor revízió alá kívánták venni az 1931-től bevezetett ún. Ravasz-féle rendtartást. A debreceni tanári kar 1949. őszi elhíresült istentisztelet-tervezete a fennálló ének után beiktatta volna a Tízparancsolatot, amit a *Bűnvalló imádság* (kötött szöveg, a gyülekezet fennhangon mondja) és a *Feloldozás*, majd az *Apostoli hitvallás* követett volna. Az úrvacsorai részben a szereztetési ígét – e tervezet szerint – egy ún. *Egyéni hitvallás* (kérdések és feleletek)²⁶ követi, majd a jegyek kiosztása.²⁷ Ravasz László tervezetében – szintén 1949-ből – a homiliás istentiszteleten főének után *Bűnvallás és bűnbocsánathirdetés* következik, a Liturgiai Bizottság javaslata szerint a kezdő (invokációs) ének után *Az Ige mint törvény, Bűnvallás és bűnbocsánat hirdetés* következik, az úrvacsorai részben pedig semmilyen bűnbánati cselekmény nem kap(ott volna) helyet.²⁸ Ezt részben tükrözi az 5078/1950. számú konventi határozat, valamint az 1950-ben kiadott kézirat is, amely az *Istentiszteleti rendtartás* (érvényben 1931-től) szövegének revízióját tartalmazza,²⁹ bár ebben a prédikációs (homiliás) istentisztelet bevezetésébe beiktatott bűnvallás és bűnbocsánat-hirdetés mellett az úrvacsorai részben változtatott gyónó kérdésekkel, de újból megjelenik a bűnbánati aktus.

A bűnvallás és bűnbocsánat-hirdetés az ember Isten elé lépésének kultuszi problémájával szembesít, liturgiátörténeti és liturgikai kérdéseket vet fel. Az elméleti-teológiai alapigazságok liturgiai alkalmazása, visszatükröződése, gyakorlati megvalósulása talán mai egyházi közbeszédünk egyik legizgalmasabb és egyúttal legellentmondásosabb kérdése, és mint láttuk: a szertartási, teológiai és terminológiai kérdések elválaszthatatlanul összefüggnek egymással.

²⁶ A konkrét szövegtervezet nem ismert előttem.

²⁷ Ismerteti: Kovács József: *A Magyarországi Református Egyház 1948/51-es liturgiai reformja*. 62–63. In: Sárospataki Füzetek (2003/2) 57–77.

²⁸ Kovács: *A Magyarországi Református Egyház 1948/51-es liturgiai reformja*, 64–65.

²⁹ *Istentiszteleti rendtartás a Magyar Református Egyház számára*. [Budapest, 1950], 8., 28–30.

Karasszon István:

Theologia est grammatica

Luther Márton mondása ezerszer is helyesnek bizonyult: a teológia lényegében véve nyelvészet – nevezetesen a kimondhatatlan elbeszélésének művészete (das Reden vom Unsagbaren). Ez természetesen a mi sajátos helyzetünkben még fokozott mértékben is áll; nem csupán az a feladatunk, hogy Luther Mártonnal együtt helyesen megfogalmazzuk azokat az alapvető tételeket, amelyek a hitből való megigazulást Pál apostol óta újra a középpontba állítják, hanem dupla bonyolult feladatot kell megoldanunk. Egyrészt nyilván a kisebbségi nyelvészeti helyzetben is meg kell fogalmazzuk mondanivalónkat. A másik probléma pedig inkább az, hogy az óriási tradícióvesztésben, ill. a nyelvrontás időszakában újra fogalmazzuk azokat a tételeket, amelyeket eleink fontosnak tartottak – ráadásul oly módon, hogy azok aktualitását is fenntartsuk. Egyrészt a tradíció megőrzésének feladata hárul ránk, ugyanakkor pedig egy óriási fordítói feladat is: azt is indokolnunk kell immár, hogy miért fontos a régi kifejezések fenntartása, ill. ezeknek mi a relevanciájuk a mai kontextusban. Erre a kettőre szeretnék példákat felhozni.

Az első egyszerűen a klasszikus református dogmatikák nyelvi kérdését illeti. Vajon mennyire van a mai egyházi nyelvzetben otthon az, amit évszázadokig a református hittételek megfogalmazásának tartottak? Erre Heinrich Heppe és Ernst Bizer fontos munkájának a főbb tételeit hozhatjuk fel példának (*Die Dogmatik der evangelisch-reformierten Kirche*, Neukirchen-Vluyn: Verlag des Erziehungsvereins Moers, 1958). A dogmatikai tételek sorban így hangoznak Heppe és Bizer összefoglalója szerint:

De theologia naturali et relevata – A természeti teológiáról és a kijelentés teológiájáról

De Scriptura sacra – A Szentírásról

De fundamento doctrinae Scripturae sacrae – A Szentírásról szóló tan alapjáról¹

¹ Magyarul inkább: alapjairól.

De existentia et notione Dei – Isten létéről és fogalmáról²
 De proprietatibus Dei – Isten tulajdonságairól
 De sancta Trinitate – A Szentháromságról
 De decretis Dei – Isten tanácsvégzéséről³
 De praedestinatione – Az eleve elrendelésről⁴
 De creatione – A teremtésről
 De angelis bonis et malis – A jó és rossz angyalokról
 De homine – Az emberről
 De providentia – Isten gondoskodó előre látása⁵
 De foedere operum et iustitia legali – Tettek szövetsége, avagy jogi értelmű megigazulás
 De violatione foederis operum – A tetkek szövetségének megszegése
 De peccato – A bűnről
 De foedere gratiae – A kegyelmi szövetségről
 De mediatore foederis gratiae – A kegyelmi szövetség közvetítőjéről
 De officio Jesu Christi mediatorio – Jézus Krisztus közvetítő hivataláról
 De Jesu Christi statu exinanitionis et exaltationis – Jézus Krisztusról, megüresített és felmagasztalt állapotáról
 De vocatione – Az elhívásról
 De iustificatione – A megigazulásról
 De sanctificatione – A megszentelődésről
 De constantia foederis gratiae – A kegyelmi szövetség állandóságáról⁶
 De sacramentis in genere – A sákramentumokról általában
 De baptismo – A keresztségről
 De coena Domini – Az úri (szent) vacsoráról
 De ecclesia – Az egyházzal
 De glorificatione – A megdicsőülésről

² Partes theologiae duae sunt: una est doctrina de Deo, altera doctrina de eius actionibus et operibus.

³ Magyarul talán inkább az „aeternum consilium Dei” fordítása gyakori, ami gyakran az isteni *eudokia*val azonos.

⁴ Mondhatjuk, hogy „predestinációról” – csak hogy ez esetben félreértésekkel is számolnunk kell.

⁵ Heidegger: Actio Dei transiens. Tévesen keverik a predestinációval.

⁶ Heidegger szerint ez két részből áll: gratia perseverantiae sanctorum, ill. a gratia certitudinis gratiae.

A jelen sorok célja egyáltalán nem az, hogy az egyházi beszédünk kritikáját adja. Csupán áttekintésként próbáltuk illusztrálni, hogy melyek azok a területek, ahol rögtön nehezebben fejezzük ki magunkat, vagy a magyar megfogalmazásban bizonytalankodunk – s ez nyilván azt mutatja, hogy ritkábban, vagy egyáltalán nem szoktunk beszélni az illető dolgokról. Mégis egy érdekességet emeljünk ki: a református dogmatikák általában szembeállítják egymással a foedus operum és a foedus gratiae fogalmát. Ebben bizonyosan igazuk van: A Biblia nyilván több szövetségkötésről is beszél Isten és ember között.⁷ A református dogmatika azonban szembeállítja egymással a Krisztusban nyert szövetséget az előző szövetségkötéssel (szövetségkötésekkel). Ez a gondolat teljességgel hiányzik a mai református igehirdetésből!

Második nekifutásnak inkább arról beszéljünk, hogy az egyes teológiai mondanivalók nyelvileg egészen részletesen cizellálva vannak bemutatva a református tradícióban. Borzasztó szimplifikáció történt magyar református körökben, ha ezeknek a részletesen kifejtett gondolatoknak utána nézünk! Egy szép példát hoz erre Kálvin utóda, F. Turretinus *Institutio theologiae elencticae* (Genf, 1688) c. könyvében – az úrvacsoráról. Pedig semmi különlegeset nem tesz ez a könyv, mint hogy összegzi: milyen nevekkel illelhetjük ezt a műstériont = sákramentumot?

Az 1Kor 11,20 szerint *deipnon küriakon – coena dominica*

Az 1Kor 10,16 szerint *eulogia* és *eukharisztia* (áldás, hálaadás)

1Kor 10,21 szerint *trapeza küriui* (az Úr asztala)

1Kor 10,16 szerint *koinónia* (közösség)

ApCsel 2,42 szerint *klasis artou – fractio panis*

Turretinus megjegyzi még: „A patribus vocatur etiam *szünaxis*, quia in publicis ecclesiae contentibus ordinarie hoc sacramentum administratur.” Utal ezen kívül más bibliai helyekre és fogalmakra is: *Leiturgia*, mert a Róm 15,27 a lelki javak mellett szól a *leiturgein tois*

⁷ Még a XIX. század végén is így beszél egy J. Wellhausen (aki egyébként nem dogmatikai elfogultságáról volt híres) a Papi Iratról: liber quatuor foederum – a négy szövetség könyve, ti. hogy Isten négy szövetségkötéséről tud: első nyilván maga a teremtés, második a Nóéval kötött szövetség, harmadik az Ábráhámmal kötött szövetség, ill. a negyedik a Sínai-szövetség.

sarkikois = ministrare in rebus carnalis szolgálatáról is. Utalás történi Jézus *leiturgos tón hagión* voltára, Zsid 8,2.

Ez természetesen csak egy példa a klasszikus református dogmatikákból. Előfordul még a *müisztérion*, a *thüszia* és az *agapé* szavak használata is, amelyeket Turretinus nem említ könyvében.

Voltaképpen inkább szakmai áttekintés az, amit Turretinus elénk tár, bár megjegyeztük, hogy felsorolása nem teljes. A nyelvi áttekintés mindenesetre önmagában is segítséget nyújt a különböző felekezetek fölfogásainak a kiértékeléséhez. A szünaxisz pl., ami ugyan nem bibliai kifejezés, hanem az egyházatyák szóhasználatára megy vissza, leginkább az ortodox egyházban használatos. Hangsúlyos a hívők együttléte itt; speciális liturgiát jelent, de jelenthet majdnem zsinatot is, olyan együttlétet, amelyen a patriarka nincs jelent A nyugati egyházakban nem igazán honosodott meg a kifejezés.

Ezzel szemben talán sokakban él az ún. Limai Dokumentum vitája (BEM), ahol végül is eukharisztianak nevezték az úrvacsora sákramentumát. Protestánsokról ugyan beleegyeztek a szóhasználatba (végső soron bibliai kifejezésről van szó!), de kifogásolták, hogy hiányzik belőle éppen az a jellegzetesség, hogy ez az anamnézis (emlékezet) Jézus Krisztus utolsó vacsoráját jeleníti meg. A *coena dominica* tehát nagyon fontos szó a protestánsok számára. Hasonlóan fontos lenne a *fractio panis*, a kenyér megtörése is, hiszen ez volt az a mozdulat, ami már az emmausi tanítványokat is emlékeztette Jézus Krisztusra – és a felismerés is ebből táplálkozott.

Meglepő, hogy az úrasztala kifejezés mennyire szimplifikálódott a református szóhasználatban, pedig a bibliai kifejezés egyértelműen az úrvacsorára utalna; mi egyszerűen egy kultikus tárgyat szoktunk érteni ezen a kifejezésen. A református igehirdetésekből (az egyre ritkább úrvacsorai beszédekben, ahol éppen a szereztetési igéket kellene magyarázni) a *koinónia* jelleg teljesen háttérbe szorul: individuális bűnbocsánat-rítus lesz az úrvacsorából, jóllehet lényege éppen az, hogy közösségben ünnepeljük meg ezt az emlékező, de ugyanakkor a visszatérő Krisztust élővételező rítust.

A *leiturgia* szó használata nálunk egyáltalán nem szokás speciálisan az úrvacsora összefüggésében. Talán itt is jó lenne egy fogalmi tisztázás, hiszen liturgia – ágenda – istentiszteleti rendtartás számunkra gya-

korlatilag egy és ugyanaz (bár ez ellen tiltakoztam egyik írásomban⁸). Vajon azonban tényleg hiányzik gondolkodásunkból? A reformátusok által gyakorta ostromozott sakramentalizmus nem csak a római-katolikus (és anglikán) gondolkodásban van jelen, de nálunk is: ha a református fölfogás szerint legfontosabb istentiszteleti elem, az igehirdetés, ún. laikus személy által is végezhető funkció, akkor miért tartjuk fenn a sákramentumok kiszolgáltatását kizárólag felszentelt személyeknek?

A legnehezebb kérdés persze magát a *müisztérion* = sacramentum fogalmát illeti. Magyar református hagyomány, hogy ennek értelmét nem látjuk – vagy még inkább nem értjük, nem éljük meg. Ez azonban dogmatikai és gyakorlati teológiai feladat immár; a tény megállapítását a szóhasználat csak regisztrálni tudja, a megoldást azonban másoktól várja el.

⁸ Istentiszteleti rend vagy liturgia?, *Confessio* 36 (2012/3), 13-16. Az érvelésem az volt, hogy a liturgia valamennyiünk közös hitének a közös tettekben való megnyilvánulása. Az istentiszteleti rend nagyon fontos, de ennél egyszerűbb kifejezés: egyszerűen az ünnepélyes menetet garantálja az együttlétnek.

Czagány Gábor:

Lelkiségi irányzatok a Magyarországi Református Egyházban

Bevezetés

Dolgozatunkban a Magyarországi Református Egyházban, jelenkorunkban fellelhető lelkiségi és megújulási mozgalmakat szeretnénk röviden bemutatni. Mint a kutatást elindító anyag, ez a dolgozat nem vállalkozhat többre, mint ezeknek a csoportoknak a katalógusszerű összegyűjtésére. A téma pontos meghatározása érdekében a következőkben munkánk címéből kiindulva pontosítjuk azt, hogy dolgozatunkban mit értünk „lelkiségi mozgalmon”, majd pedig meghatározzuk vizsgálódásunk területét és fókuszpontjait.

Lelkiségi mozgalmakon a Magyarországi Református Egyház általános jegyeket mutató, mindennapi életétől eltérő, meghatározott elveket és gyakorlatot hirdető közösségeket értjük. Ez azt jelenti, hogy ide számítunk minden olyan csoportot, amely működése során az általános keresztyén jellegzetességek közül meghatározott értékeket emel ki és magát önálló névvel ellátva, közösségnek definiálja.

Ezeket a lelkiségi csoportokat a Magyarországi Református Egyház keretén belül vizsgáljuk, azaz a 2011-ben, kárpát-medencei szinten egyesült Magyar Református Egyházon belül a Magyarország területén élő közösségekre koncentrálnak. Ennek az az oka, hogy a határokon túl élő reformátusok története és társadalmi háttere sok tekintetben más, így belső jellemzőik a magyarországi viszonyokéval összehasonlíthatatlanok.

Kutatásunkban a jelenkori helyzetre koncentrálnak és figyelembe vesszük ennek az állapotnak a történeti gyökereit, de nem foglalkozunk maguknak a mozgalmaknak a történetével. Ebben a dolgozatban továbbá nem lesz módunk túllépni a csoportok általános jellemzésén, pusztán a legfontosabb ismérveket emelhetjük ki.

A felvetett témát azt teszi különlegessé, hogy szisztematikus módon még senki nem foglalkozott vele. Ennek az is oka, hogy a lelkiségi mozgalmak jelenlétéről a legtöbb egyháztagnak csak legfeljebb felületes in-

formációi vannak. Az általános egyházi és közfelfogás a Magyarországi Református Egyházzal, mint homogén, intézményesedett, illetve szervezett csoportról beszél. Ennek az egyházképnek komoly egyháztörténeti okai vannak, hiszen a második világháború utáni egyházpolitika számára sokkal jobban ellenőrizhetőek voltak a központilag szervezett egyházak, mint a saját logikájuk alapján működő kisebb csoportok. Az egyház ügyeibe történő negyven éves állami beavatkozás jelentősen átforgalmazta a történelmi keresztyén közösségek felépítését és mindennapi működését. E felekezetek e beavatkozás következtében ténylegesen homogénebbek lettek, de ennek ellenére a református egyházon belül számos, egymástól eltérő spirituális elveket és gyakorlatot valló szervezett, valamint spontán csoport létezett, illetve létezik ma is.

A későbbi kutatás során célunk ezekről a közösségekről reális körképet festeni, feltárni eredetüket, inspirációs forrásaikat, egymáshoz fűződő kapcsolataikat, valamint ökumenikus összefüggéseit. Ehhez hozzátartozik az európai, az észak-amerikai és ausztrál protestáns mozgalmakkal való kapcsolódási pontok megvilágítása is. További cél világosan felvázolni a mozgalmak irányultságát, így rögzítve helyzetüket az egyház szellemi terében. Ennek a hatalmas munkának első lépését ez a rövid összefoglalás adja.

A témát szinte kizárólag magyar nyelvű irodalom alapján és azon belül is elsősorban folyóiratok segítségével dolgozhatjuk fel. E folyóiratok közül a három legfontosabb a *Református Egyház*, a *Confessio*, valamint a *Theológiai Szemle*. Az első kettő református, míg a harmadik ökumenikus szemléletű. Nagyon jellemző az a mód, ahogy a lelkiségi csoportok e három, a református teológiai reflexió szempontjából legfontosabb folyóirat hasábjain megjelennek.

A II. világháború végétől 1948-ig református ébredési mozgalom néhány eseményéről kapunk tájékoztatást, majd negyven éven át szinte teljes a hallgatás. 1949 és 1989 között a három folyóiratban összesen tíz cikk jelent meg, amiből nyolc történeti megközelítésű, nem egy a mozgalmakra nézve elítélő hangsúllyal interpretálva. Egy cikk kitekintést hoz a mai európai helyzetre, de ez is csak 1987-ben jelenhetett meg, míg egy másik a karizmatikus mozgalmat elemzi és óvatosan keresi pozitívumait. A református karizmatikusok helyzetről azonban nem ír. 1990-től

a mozgalmak jelentőségéhez képest elenyésző mennyiségű megnyilatkozást találhatunk magukról a csoportokról. Itt is jóval inkább történeti elemzések dominálnak.

A kutatás során kisebb mértékben segítséget jelenthetnek majd az egyes mozgalmak, egyesületek, szövetségek saját sajtóorgánumai, egyháztörténeti monográfiák, valamint dokumentum-gyűjtemények. Az Internet elsősorban a jelenkori realitás feltérképezéséhez nyújt segítséget, számos esetben csak ilyen módon lehet tájékozódni az érintett mozgalmakról. Rövid bemutatásunkban a jelzett honlapok az adott közösgéről való egyetlen tájékoztatási anyagot jelentik.

A vonatkozó irodalom minden téren rendkívül korlátozott. Sajnálatosan hiányzó szegmensként kell megemlíteni a témára vonatkozó jelenkori felméréseket, reflexiókat és elemzéseket.

A különböző Magyarországi Református Egyházon belüli lelkiségi irányzatokat sokféleképp lehet csoportosítani, de egy séma szerint mindegyiket beosztani szinte lehetetlen. Bizonyos csoportoknak ugyanis elsősorban a lelkisége a meghatározó, mások viszont életkori jellegzetességgel bírnak. Éppen ezért a következőkben csak az egyik lehetséges felosztást követjük.

A kálvinizmus irányzatai

A XIX. század második, illetve a XX. század első felében három egymást kiegészítő úgynevezett „kálvinista” irányzat jelent meg. Ezek mindegyike a német háttérű teológiai liberalizmus ellenhatásaként értelmezhető, amely sok tekintetben uralta a századforduló egyházi életét. Ezek az irányzatok direkt formájukban ma már nem léteznek, de lenyomatuk egyértelműen jelen van a mai református egyház életében.

Az *egyházas kálvinizmus* az 1870-es években jött létre és legfőbb célja a magyar reformátusok hitvallási iratokhoz való visszavezetése, a II. Helvét hitvallás valamint a Heidelbergi káté újra zsinórmértékké tétele volt. Szintén ehhez az irányzathoz köthető az Országos Magyar Lelkészegylet megalapítása is, amely egészen 1949-ig működött. Az irányzat kései hatása elsősorban teológiai műhelyekben érződik.¹

¹ Bogárdi Szabó, 2009, 31.

A *lelki/ Pietista kálvinizmus* a századforduló reformátusságának lelki állapotával szembesülve erősödött meg. Legfőbb célja a lelki élet felvirágoztatása, illetve főként angolszász, skót és német mintára a belmisszió beindítása volt. Tulajdonképp ebből az irányzathoz nőtt ki minden későbbi missziós mozgalom, így hatása ma is kézzelfogható.²

A *történelmi kálvinizmus* az 1910-es években bontakozott ki szintén megújító céllal. Mintája az *Abraham Kuyper*-féle holland református irányzat volt, amely az egész társadalmi és politikai életet át kívánta itatni a hittel. Magyarországon is ezzel a karakterrel lépett fel. Hatása szintén a teológiai reflexiók szintjén mutatható ki, illetve képviselői révén formálójává lett más mozgalmaknak is.³

Furcsa, ellentmondásos jelenségnek értelmezhető az *evangéliumi kálvinizmus*, amely a II. világháború után, felsőbb nyomásra, a politika által erősen befolyásolt egyházvezetés kezdeményezésére jött létre. Számos kapcsolata van a sokat vitatott *szolgáló egyház teológiájával*, amely azt kívánta teológiailag megalapozni, hogy miként működhet az egyház a szocialista államberendezkedés között.⁴

Evangeliumi irányzatok

A Magyarországi Református Egyházon belül elsősorban a *lelki/ Pietista kálvinizmus* jelentette az evangéliumi (evangelikál) orientációjú gondolkodást, ami – mint később látni fogjuk – több önálló, hazai alapítású szervezet létrejöttéhez vezetett.

Ehhez az áramlathoz köthető, mégis egy nemzetközi kezdeményezés magyarországi megjelenése a *Bethánia Szövetség*. Ez az 1903-ban, Budapesten megalapított mozgalom az amerikai eredetű CE (*Christian Endeavour*) szövetség része, amely a XIX. század végétől dolgozott a protestáns egyházak megújításán. A Bethániának nagy szerepe volt a II. világháború utáni ébredésben, amely különböző góckhoz kötődött (Szabolcs, Borsod, Dél-Magyarország, Budapest és környéke). Ez sok tekintetben hozzájárult ahhoz, hogy a reformátusság fennmaradjon

² im., 32.

³ im., 30-31.

⁴ im., 33.

a diktatúra éveiben. A szervezetet 1950-ben betiltották, de 1990-ben újraalakult és ma az egyik kiemelkedő jelentőségű megújulási mozgalomnak tekinthető. Folyóiratai a Fénysugarak és az Együtt.⁵

A Bethánián kívül számos az evangéliumi irányzathoz köthető kisebb csoport és alapítvány működik, amelyek közül az ifjúsági mozgalmaknál néhányat tárgyalni fogunk (SDG, KIE, MEKDSZ stb.). Más csoportok, bár nem tekinthetők önálló megújulási mozgalomnak, mégis részei az úgynevezett „Alliansz-lelkiségnek” amely az evangéliumi gondolkodású szervezeteket tömörítő szövetség.⁶

Konzervatív irányzatok

Több olyan szervezet van, amely a református egyház megújítását a Bibliához való nagyobb hűség és az radikálisabb hitvallásosság mentén képviseli. Ezek némelyike szorosan kötődik a Magyarországi Református Egyházhoz, míg mások kívülről befolyásolják azt.

Az egyik legnagyobb ilyen szervezet a *Bibliaszövetség*, amely az egész ország területén jelen van, és komoly hatással van az egyház hétköznapijaira. Magát egyértelműen a korábbi, evangéliumi, ébredési csoportok szellemi örökösének definiálja, azonban a belmissziós mozgalmakhoz képest mégis sokkal inkább a tanításra, a hitvallásosságra koncentrál. Megnyilatkozásaiban következetes, Bibliára hivatkozó, konzervatív álláspontot képvisel, amelyet az élet megannyi területére alkalmaz. Gyülekezetekhez, lelkipásztorokhoz köthető csoportjaik kiemelkedő közösségépítő munkát végeznek. Folyóiratuk a Biblia és Gyülekezet.⁷

Hasonló szellemiséggel, mégis a Magyarországi Református keretein kívül, egy amerikai missziós mozgalom hatására alakult meg a *Közép- és Kelet-Európai Református Presbiteriánus Egyház*, amely szintén hangsúlyozottan konzervatív, református közösség. Megújulási mozgalomnak – főként egyházon belülinek – nehezen nevezhető, viszont mint jelenség egyértelműen ide kötődik.⁸

⁵ Bojtor, 1996, 30–31.

⁶ <http://www.aliansz.hu/aliansz>

⁷ Cseri, 1992, 70.

⁸ <http://www.reformatus.net/egyhaziunk-rovid-tortenete>

A Magyarországi Református Egyházból váltak ki a *Magyar Kálvinista Egyház* alapítói, akik a református mozgalmak palettáján a legkonzervatívabb nézeteket vallják. Azt képviselik, hogy a Kálvin és utódai által képviselt teológia az egyedüli járható út.

Különleges és ténylegesen lelki mozgalmként értelmezhető a *Magyar Belmisszió Biatorbágy* szervezete, amely több protestáns egyházhoz is kötődő, de lényegében református háttérű szolgálat. Alapítója *Trausch Liza*, aki 1957 és 1998 szolgált igehirdetéseivel és áhítataival számos nemzedék felé. Megtermékenyítő hatása számtalan helyen észlelhető. Az irányzat radikális megtérésre hívó üzenetével, számtalan program szervezése útján ma is nagyon aktív.⁹

Kevésbé mozgalom, sokkal inkább kiadványaival élénken ható alapítvány *Éjfélvi Kiáltás Misszió*, amely azonban jól szimbolizál egy a Magyarországi Református Egyházban is jelenlévő irányzatot. Ez a kör nagyon nagy hangsúlyt helyez a végidők várására, illetve hangsúlyozza az egyház, valamint Izrael sorskapcsolatát, kiemelve, hogy nézeteik szerint a választott népnek milyen fontos szerepe lesz a végső idők eseményeiben.¹⁰

Karizmatikus irányzatok

Ha lehetséges a lelki palettán a konzervatív irányzatokkal ellentétes pozíciókat kijelölni, akkor azt a helyet egyértelműen a karizmatikus csoportok töltik be. Amíg a konzervatív közösségek a helyes tanítást, a precíz bibliaértelmezést és a következetes, etikus magatartást helyezik a középpontba, addig a karizmatikusoknál a lelki élet, a hitben való gyakorlati növekedés illetve a formák felszabadítása játssza a főszerepet.

Magyarországon a karizmatikus megújulás szintén a II. világháború utáni ébredésből nőtte ki magát, de főként *Szabó Imre* református lelkipásztor és köre hatására egyre inkább a jellegzetes karizmatikus jegyeket vette fel. Ez a kör a rendszerváltás után a *Parakletos Mozgalomba* tömörült, amely könyvkiadót hozott létre és konferenciákat szervez. Hírlevelük *Vigasztaló* címmel jelenik meg.¹¹

⁹ <http://www.mbb.hu>

¹⁰ <http://ejfelikialtas.hu>

¹¹ Szabó, 1996, 70-71.

Teljesen más alapokról kiindulva, de szintén a Szentlélek munkáját helyezi a középpontba a *Sófár – Református Dicsőítő Mozgalom*. Ez a kezdeményezés elsősorban az egész világon jelentős hatást gyakorló karizmatikus lelkiség gyümölcseként értelmezhető. A mozgalom célkitűzése, hogy minél inkább elterjessze a dicsőítő zene műfaját a Magyarországi Református Egyházban. Ugyanakkor, mint lelkiségi irányzat ennél többre is törekszik; célja az egész egyház megújítása és új alapokra helyezése. A Sófár zenei táborokat, illetve rövidebb találkozásokat szervez, amelynek középpontjában mindig Isten Szentlelkének keresése áll.¹²

Katolikus lelkiségi mozgalmak hatása a Református Egyházban

Már a Sófár Mozgalomnál is azt láthattuk, hogy egy lelkiségi irányzat úgy jött létre, hogy annak forrása a református hagyományokon kívül, a karizmatikus megújulásban keresendő. A következő néhány példa hasonlóan a református lelkülettől „idegen” forrásból, a katolicizmus nagy családjából táplálkozik. Látható azonban, hogy ezek a lelkiségek, sokszínűségük ellenére megtalálták a helyüket a református egyházban.

Az összes katolikus eredetű lelkiség közül a *Taizé-i mozgalom* hatott legkorábban a Magyarországi Református Egyházban talán pont azért, mert ez az irányzat alapdefiníciója szerint is ökumenikus. Az egyszerű, de mégis szívig hatoló Taizé-i énekek számos református közösség kincsévé váltak és ha az istentiszteleteken nem is jelentek meg, de különböző táborokban, illetve kötetlenebb alkalmakon ismertek lettek. Maga a Taizé-i lelkiség sem kifejezetten mozgalom, így a református egyházban sem vált azzá, mégis megtermékenyítő hatása rendkívül érezhető.¹³

Kisebb körökben ugyan, viszont kifejezetten mozgalom jelleggel jelent meg a református egyházban a *Cursillo*. Az általában egy hétvégére szóló spirituális „utazás” megszervezését több református közösség is felvállalta. A Cursillo reformátusokra gyakorolt hatása általában azért olyan jelentős, mert olyan lelki szálakat pendít meg, amire a hagyományos protestáns gondolkodás nincs hatással. Az Isten melletti elcsendesedésnek ez a különleges módszere ugyanakkor teljesen biblikus talajon

áll, ezért az új dolgokra nyitott reformátusok számára is bekapcsolódási lehetőséget biztosít.¹⁴

Inkább személyekhez, illetve konkrét eseményekhez köthető a *Mária Műve – Fokolár Mozgalom* hatása. Ez a megújulási mozgalom egy alapvetően meglehetősen protestáns eszményt tett magáévá, amikor a katolikus egyházban az Ige olvasására és annak élésére (megvalósítására) tett fogadalmat. Ennek következtében a Mozgalom már a '60-as évektől kezdve élénk kapcsolatot ápolt protestáns közösségekkel. Így vált a Fokolár Mozgalom az ökumené egyik meghatározó tényezőjévé és lett Magyarországon is a felekezeti kapcsolatok építésének egyik motorjává. Részint a rendszeres ökumenikus találkozások, részint pedig a kiemelkedő, nagy egyházak közötti találkozók háttérben áll ott ez a lelkiségi mozgalom, így ismertette meg ideálját más felekezetek képviselőivel is. Ennek nyomán vesz részt a Lelkiség találkozóin egyre több református is, így terjesztve a Fokolár Mozgalom gondolatait az egyházon belül.¹⁵

További katolikus megújulási mozgalmak tagjai között is találhatunk reformátusokat, de az ő számuk elenyészőnek mondható. Ilyen csoportok pl. a *Házasság Hétféle Mozgalom*, a *Szentjánosbogár Közösség (jezsuita lelkiség)*, a *Ferences Világi Mozgalom* stb.

Ifjúsági mozgalmak

Külön térünk ki a Magyarországi Református Egyház tagjait érintő legfontosabb ifjúsági mozgalmakra. Ennek az az oka, hogy e korosztályi csoportok már a korábbi időkben is különösen aktívak és meghatározók, azaz az egyházi közéletet befolyásolók voltak. A szervezeteket megvizsgálva mindegyikük esetén elmondható, hogy hordozzák a lelkiségi mozgalmak általános kritériumait.

A *REFISZ (Református Ifjúsági Szövetség)* konfirmált református fiatalok összefogására 1989-ben alakult. A Szövetséget nem tudjuk egyértelműen egy lelkiségi irányzathoz kötni, mivel célja egyértelműen az, hogy egyfajta gyűjtőszervezet legyen az egyházon belül. Elsősorban

¹² Szabó, 2007, 37.

¹³ <http://www.taize.fr/hu>

¹⁴ <http://www.refcursillo.hu>

¹⁵ Söveges, 2007, 299.

a hitvallásosság növelését és a gyülekezetek felé való orientálást vállalta fel, amelyet praktikusán a középiskolás korosztályban végez. Korszerű, evangéliumi szemléletet vall és képvisel, de semmiképp nem lép túl a református egyház hitvallása teremtette kereteken.¹⁶

Az *SDG Református Ifjúsági Mozgalmat* 1921-ben a történelmi kálvinizmushoz kötődő hitvalló teológusok alapították kifejezetten mozgalomként. A célja akkor és most is a fiatalok – elsősorban az egyetemista korosztály – aktivizálása volt. Szerepe a mai ifjúsági mozgalmak között hasonló az egykori helyzetéhez, a történelmi kálvinizmus logikáját követve az aktív evangéliumi értékek megélése mellett az egyház társadalmi szerepét kívánja hangsúlyozni.¹⁷

A *KIE (Keresztyén Ifjak Egyelete)* az 1844-ben alapított YMCA nemzeti alapszervezete. Magyarországon protestáns diákok 1883-ban hozták létre és ezzel a legrégebbi ma is működő keresztyén diákszervezetnek számít.¹⁸ Formájában ökumenikus, céljaiban pedig evangélium központú, azaz a bibliai alapelvek mindennapi életben való megvalósításának szükségességét képviseli. Ennek realizálását – a többi ifjúsági mozgalomhoz képest – konzervatívabb keretekben képzelel el, ami azonban nem jelenti azt, hogy e mozgalomnak ne lenne fiatalos arculata.

A *MEKDSZ (Magyar Evangéliumi Diákszövetség)* szintén ökumenikus alapítású és felekezetközi arculatát kezdetektől hangsúlyozó szervezet. A korábban a YMCA-ból kivált¹⁹ *World Christian Student Federation* képviselői magyar diákokkal egyeztetve 1904-ben kezdeményezték létrejöttét. Összehasonlítva az SDG-vel és a KIE-vel elmondható, hogy a MEKDSZ már alapításakor jóval inkább szabadabban szerveződött és kevésbé kötődött gyülekezetekhez, illetve felekezetekhez. Működésében ma is kevésbé hangsúlyozza az etikai elveket, a nemzeti tudatot, a kultúra ápolását, hanem jóval inkább az evangélium mai kornak megfelelő interpretációját helyezi a középpontba.²⁰

A *Timótheus Társaság* egy konkrét amerikai mozgalomhoz a *Campus Crusade of Christ*-hoz köthető, a magyarországi ifjúsági munkára nagy

¹⁶ <http://refisz.hu/>

¹⁷ Rácz, 2000, 116.

¹⁸ Dobos, 1990, 24.

¹⁹ Kontra, 1988, 62.

²⁰ Dobos, 1990, 26-27.

hatást gyakorló közösség. A protestáns felekezetekkel sok helyen együttműködve, de tőlük, így a református egyháztól is elkülönülve működő szervezet gyakorlatorientált, mindennapi kihívásokra felelő programokkal dolgozik, amelyeknek fókuszában a konkrét hitre hívás, így lényegében az evangelizáció van.²¹

Összefoglalás

A fenti rövid összefoglalóból világossá válhatott, hogy a Magyarországi Református Egyházban élénk lelkiségi mozgalmi élet írható le. Annak ellenére, hogy az egyházra egységes intézményként tekintenek, a mindennapi életben számos, különböző kegyességi irányzathoz köthető csoport létezik, amelyek aktív hatással vannak a vizsgált felekezetre.

Elmondható, hogy a lelkeség sokszor nem egyértelműen beazonosítható, hanem egy-egy mozgalomra a sokszínűség, több lelkiségi gondolat egyszerre jellemző. Az is világosan látszik, hogy egy-egy lelkiségi irányba, több hasonló csoport is tartozik. Különösen is szembeűnő ez az evangéliumi (evangelikál) csoportoknál. Megoszlást látunk azon a téren is, hogy a lelkiségi irányzatok néha mozgalomként, néha egyesületként, néha pedig szervezett csoportként működnek.

A rövid bemutatásokból ugyan nem derült ki, de a kutatás során világossá vált, hogy az egyes csoportok működési területe részben gyülekezetekhez, részben táborokhoz, részben összejövetelekhez kötött, de vannak olyanok is, amelyek minden szintéren jelen vannak és ezért nagyobb hatással is tudnak lenni az aktív hívó életre. Sajátos jelenség az, hogy a mozgalmak, mint ahogy az egyház működésének egésze is, erősen lelkészközpontú, azaz egy-egy meghatározó, egyházi munkás rendkívüli hatással tud lenni környezetére.

A dolgozatban felvázolt közösségi panoráma, mint végpont egyúttal kiindulópontként szolgálhat a további, részletes kutatáshoz, amely feltárhatja az egyes csoportok közötti kapcsolatrendszert, valamint teret biztosíthat egy a lelkiségi irányzatok karakterét teljességében összehasonlító elemzésnek.

²¹ <http://tt-fek.wix.com/timoteus>

IRODALOM

- Bogárdi Szabó István: Kálvin és a kálvinizmus irányzatok, különös tekintettel a két világháború közötti egyház- és teológiatörténetben. *Confessio* 2009/2.; 24–34.
- Bojtor István: Misszió a tiszán túl. Kazinczy Ferenc Társaság, Miskolc, 1996.
- Cseri Kálmán: A biblia-szövetség célkitűzéseinek rövid ismertetése. *Református Egyház* 1996/3.; 70.
- Dobos László Gábor: Protestáns ifjúsági egyesületek Magyarországon (1883–1953). *Confessio* 1990/4.; 23–30.
- Kontra György: Az ökumené és a diákszövetség. *Confessio* 1988/3.; 62–63.
- Rácz Lajos: A Soli Deo Gloria Szövetség és a történelmi kálvinizmus. *Teológiai Szemle* 2000/2.; 115–120.
- Söveges Dávid: Fejezetek a lelkiség történetéből. Bencés Kiadó, Pannonhalma, 2007.
- Szabó András (szerk.): Sófárium – a Sófár Református Dicsőítő Szerveződés kiadványa. Sófár Egyesület, Budapest, 2007.
- Szabó Péter: A karizmatikus megújulási mozgalom lényege, felelőssége és szolgálata a Magyarországi Református Egyházban. *Református Egyház* 1996/3.; 70–71.

Internetes hivatkozások:

- <http://www.aliansz.hu/aliansz>
<http://ejfelikialtas.hu>
<http://www.mbb.hu>
<http://www.refcursillo.hu>
<http://refisz.hu/>
<http://www.reformatus.net/egyhaziunk-rovid-tortenete>
<http://www.taize.fr/hu>
<http://tt-fek.wix.com/timoteus>

Molnár János:

Az Iszlám Állam teológiai alapjai

Többen állítják, hogy az Iszlám Állam (ISIS), a világ legjobban szervezett, legveszélyesebb, és legjobban finanszírozott terrorszervezete. Az ISIS egyes elméletek szerint azért jöhetett létre, mert a NATO és szövetségesei egy szunnita szervezetet létrehozva akarták megsemmisíteni a libanoni síita Hezbollah ellenállási mozgalmat. Az ISIS – magát kalifátusnak kikiáltva – a világ minden muszlimja fölött vallási fennhatóságot követel, és a világ muszlimok által lakott régióinak jelentős részét közvetlen politikai fennhatósága alatt kívánja egyesíteni.

Teológiai alapok

Muhammad ibn ‘Abdalwahháb.

1703-ban született Nadzsd ‘Ujaina nevű falujában (kb. 50 km-re észak-nyugatra Rijádtól). Családja foglalkozott vallási kérdésekkel, ezért ‘Abdalwahháb is elküldték teológiai tanulmányokra. Bejárta az összes hozzáférhető teológiát. Leginkább Ibn Tajmijja (1263–1328) hanbalita jogtudós gondolkodásának a befolyása alá került. A hanbalita jogi iskola a Korán szó szerinti értelmezését, Mohamed erkölcsiségét hangsúlyozta. Ellenezte az „újdonságokat” (bid‘a). ‘Abdalwahháb fő célja az iszlám megtisztítása volt (pogány elemek, más vallásoktól és etnikumoktól átvett értékre). *Muwahhídún* – az egyistenhit, a „*tawhíd*” hangsúlyozása. Felix Tauert – „ez a mozgalom az iszlám reformációja volt”.

‘Abdalwahháb alapelvei

Amit elutasít:

1. hitelméleti iskolákat csak a Próféta eredeti tanát alkalmazza;
2. az iszlám bizonyos emléknapijainak a megünneplését;
3. A közvetítést Isten és a hívő között. A prófétákat csak, mint Isten akaratának hirdetőit ismerik el, de nem engedik a hívő fölé emelni őket. Azt, hogy az ítélet napján a Próféta közbenjár a muszlimokért, ahogy azt a Korán 75. szúrája is említi, azt elfogadja.

Amit tilt:

1. a síremlékek állítását és látogatását;
2. a szentek tiszteletét, amiért szerintük a szent sírokat és ereklyéket el kell pusztítani, a hozzájuk fűzött kultuszt pedig bálványimádásnak tartani;
3. a bor, a szeszes italok, a dohány és a tudatmódosító szerek élvezetét;
4. a zene, tánc, játék és mulatság élvezetét;
5. a szépítőszerek, ékszerek használatát;
6. díszítéseket a ruházaton, de a finom selyemszövetek viselése is.

Amit megkövetel:

1. a mecsetekből minden pompát és fényűzést el kell távolítani;
2. az ősi, patriarchális formákat kell helyreállítani;
3. minden fényűzést kerülni kell;
4. nagy hangsúlyt helyeznek a hitetlenek ellen folytatandó vallásháborúra.

‘Abdalwahháb karrierje.

1739-ben ad-Dir‘ija városkába megy tanítani, ahol az An‘iza törzshöz tartozó Sza‘úd nemzetségből származó Mohamed ibn Sza‘úd emír támogatja ‘Abdalwahháb vallási irányzatát. A kölcsönös szimpátia megpecsételődött ‘Abdalwahháb házasságával (feleségül vette az emír egyik rokonát). 1744-ben pedig az emírral kölcsönös hűségnyilatkozat kötött a tiszta iszlám állam megteremtéséről.

A szerződés mindkettőnek jó volt: ‘Abdalwahháb hirdethette tanait, az emír meg felhatalmazást kapott egy moszlim állam létrehozására (ennek a szerződésnek a megkötésétől datálódik a Sza‘údi királyság és dinasztia).

Mohamed ibn Sa‘úd halála után (1765) helyébe fia ‘Abdul‘azíz (1765–1803) lépett, aki hatalmát tovább növelte, (Észak-Arábiára, sőt, még Kuvajtra és a Perzsa öböl térségére is kiterjesztette, 1801-ben elfoglalta és porig rombolta Kerbalát). Amikor az összes nadzsi törzs is csatlakozott hozzá, bevette Mekkát és Medinát is. Ott is rombolt! A szent városokban végzett garázdálkodása és a zarándoklatok veszélyeztetése felháborodást váltott ki az egész moszlim világban, főleg az Oszmán szultán érezte hatalma csorbulását. Ezért Mohamed Alit kéri fel, hogy támadja meg a wahhábita államot, és törje meg annak hatalmát.

Ez 1819-ben megtörtént, bevette és elfoglalta ad-Dar‘iját és a wahhábita állam egy időre megszűnt létezni.

Az 1821–1884-es években a sza‘údi dinasztia újra aktivizálta magát, s Nadzsd központjában (a mostani Rijád térségében) újra megalakította államát. Azt viszont az Oszmánok által támogatott Banú Rasid dinasztia megsemmisítette. A sza‘údi dinasztia tagjai Kuvajtba menekültek.

Az új szauid államot ‘Abdul‘azíz ibn Sa‘úd (1876–1953) hozta létre 1901-ben. Elkezdte visszafoglalni az elveszített területeket. Rijádot 1905-ben foglalta vissza, később viszont komoly gondjai akadtak a rasidista oszmán erőekkel. Ezt sikerült megoldania (megszervezte az *Ikhwán* nevet viselő *fegyveres muszlim testvériséget*, amely elvben ugyan az iszlám megtisztításáért és a wahhábita hitelvek terjesztéséért harcolt. A gyakorlatban viszont a Sza‘údi ház uralmát segítette.

Az első világháború után a brit kormány Ibn Sa‘úddal felvette a kapcsolatot (Arábiai Lawrence) Az 1915 decemberében megkötött darini szerződésben a Sa‘údi ház által birtokolt területeket protektorátusává tette. Segítette a Rasidok elleni harcban, aminek következtében Ibn Sza‘úd 1922-re teljesen megtörte az rasidista ellenállást, és megduplázta a fennhatósága alatt levő területeket, majd kikiáltotta a Nadzsi Szultánátust.

Az ügyes Ibn Sza‘úd hódításait Angliával is elfogadtatta. Nem ingyen, mert megígérte, hogy nem fogja támadni az öböl-menti és iraki brit érdekeltségeket. Emiatt viszont sok problémája akadt az általa létrehozott Ikhván Testvériséggel, amely mindenütt és mindenki ellen szívesen harcolt volna, akár tüzzel-vassal is terjesztette volna a szigorú wahhábita irányzatot.

1925-ben Husszein seriftől elfoglalta Mekkát és Medinát, az iszlám legszentebb helyeit – nem kis pusztítást végezvén azokon. Hogy miért a pusztítás? Azért, mert a wahhábita irányelvek szerint a sírok, emlékhelyek tisztelete bűn! A szent helyek elfoglalásával véget vetett a 700 éves mekkai hásimita uralomnak. Amikor ‘Abdul‘azíz ibn Sa‘úd a szent városokat 1925 elfoglalta Huszein hásimita seriftől, kinevezte magát „a két legszentebb hely őrzőjének” (arabul *hárisz al-ħarámajn*)¹. Később 1926. ja-

¹ 1990 augusztusában, miután Szaddám megtámadta Kuvajtot, Szaudarabia behívta az a merikai hadsereget. Ezen az irakiak igen felháborodtak, s a sza‘údi király címet, a *hárisz al-ħarámajn*-t a *ħáin al-ħarámajn-ra* fordították, ami a *két legszentebb hely árulóját* jelenti.

nuár 8-án kikiáltatta magát Hidzsáz és Nadzsd királyává. (Ezt az 1927-es dzsiddai szerződésben Nagy-Britannia is elismerte.) A nemzetközi elismeréssel a háta mögött Ibn Szaúd az Arab-félsziget minden olyan területét megszállta, amelyik nem állt az angolok védelme alatt.

Mivel a britekkel való konfliktust megtiltotta, kénytelen volt az általa alapított lázadó Ikhván Testvériség ellen fordulni, amelyet 1929–30-ban le is vert, ezzel elpusztította azt az erőt, amely hatalomra segítette. Ennek következményei is voltak: 1979. november 20-án, amikor a szaúdarabiai ellenzék elfoglalta a mekkai Nagy Mecsetet, és meghirdette az Mahdi érkezését, azok vezetője az 1930-ban megsemmisített Ikhván vezetőjének a rokona volt.

Az arab világban az egyes irányzatok mindig újra élnek! A Szaúd-Arábiai királyság viszont 1926 óta területi épségében máig fennáll, és úgy mond teljes erejével támogatja a wahhábita irányzatot. Legalább is annak egy olyan változatát, amely megfelel a mostani uralkodónak.

A wahhábizmus mai támogatottsága

A wahhábita Szaúd-Arábiai Királyság azonban az iszlám világban kisebbségben van. Azonban a wahhábizmus szélsőséges formái ma fő forrása az iszlám erőszaknak! Ilyenek:

1. az Oszama bin Ládin (1957–2011) terrorista mozgalma, (ő is szaúdarabiai származású, rijádi születésű és fanatikus wahhábita volt.)
2. Őt elsősorban az egyiptomi Muszlim Testvériség fő ideológusa Szajjid Qutb [vagy „Kutb”] (1906–1966) eszméi befolyásolták.
3. Az al-Qáida is kutbista mintára szervezte meg hadseregét. Igaz, Kutb tanaival az öngyilkosság miatt a wahhábita közösség sem értett egyet. Az utóbbi időben több közel-keleti elemző figyelmeztet arra, hogy a wahhábizmus és a kutbizmus fogalmainak

Milyen támogatottsága van a wahhábista irányzatnak? A wahhábizmus hivatalos vallás Szaúd-Arábiában. Geopolitikai helyzete miatt erős befolyása van Kuvajtban, Bahrainban és Egyesült Arab Emírségben. Jelentős számú követői vannak még Jemenben, ahol számos zajdita él. Szaúd-Arábia a legutóbbi időben már katonailag is beavatkozott és a wahhábita tradícióhoz méltón, szépen lebombázta a világörökségnek számító Szan‘á városközpontját.

A wahhábizmus népszerűtlen Bahreinben és Ománban. Az Arab-félszigeten kívül a wahhábizmus mind a szunnita, mind pedig a síita körökben általában népszerűtlen. Mélységesen népszerűtlen Irakban, Kurdisztánban. Szíria nem támogatja, Jordániában pedig az uralkodó áramlat (az uralkodó családjával együtt) a „hásimita” irány, amely hagyományosan ellensége a wahhábítáknak. Hasonlóan a törökök is gyűlölik őket, mivel az első világháború alatt nagy szerepet játszottak a kalifátus bomlasztásában. Úgy szintén az iráni síiták sem kedvelik a wahhábítákat, főleg az 1802-es kerbalai incidens miatt, amikor elpusztították szent helyeiket.

A wahhábizmus és az Iszlám Állam

Hogy milyen az igazi iszlám állam? Azt bizonyítja Szaúd Arábia állam-szervezete. Nincs alkotmánya, polgári igazságszolgáltatása. Mindent az uralkodó ház és az iszlám jog, a sarí‘a old meg, amely lehetővé teszi a korbácsolást, testrészek levágását és a nyilvános kivégzéseket. A pénznek köszönhetően erősödött meg az utóbbi fél évszázadban a wahhábizmus is. Főleg az új moszlim területeken, Afrikában és dél-kelet Ázsiában. Hogy miért? Mert az iszlám nagyon erős terjedése legfőképpen Szaúd Arábia petrodollárjainak köszönhető. Prágai afrikai diákjaim beszéltek, hogy náluk az iszlám erősen terjed, aminek szerintük fő oka a szegénység. Ui. amikor valaki áttér az iszlám vallásra, a terjesztőktől kap egy jelentős összeget, s ha valóban rászolgál, akkor a továbbiakban is kap anyagi támogatást – ha nem is valami sokat, de az is jól jön a rászorulóknak. Főleg a nemrég keresztyénné lett afrikaiaknál sikeres a térítés. A régen keresztyén hitre tért afrikaiaknál, pl. az etiópoknál, nem jár sikerrel.

Hol és hogyan jött létre az Iszlám Állam?

A bevezetőben elmondottakhoz még az alábbiakat tennénk hozzá. Amikor Szíriában az Aszad-ellenes erők nem tudták átvenni a hatalmat, Irakban és Szíriában létrejött a magát Iszlám Államnak nevező hatalom, mégpedig a következő szakaszokban: 1999–2006-ben még igazán neve sem volt, csak főleg Irak északi részén randalírozott; 2006–2013-ban Iraki Iszlám Állam néven szerepel; 2014-től pedig Iraki és Levantei² Iszlám Állam (arabul *Dawla Iszlámija fi’l-‘Iráq wa’s-Sám*);

² A „Levante”, vagy arabul a „Sám” nemcsak Szíriát, hanem Libanont és egész Palesztinát is jelenti – benne természetesen Izraellel.

Konkrétan körülhatárolható területe nincs, uralja viszont Irak nem kurdok lakta északi részét, meg Szíria egyes részeit – közben döngetik Törökország határait is. Tehát ott található, ahová a wahhábizmus már régen el szeretett volna jutni. Befolyásának a területe állandóan változik, hivatalosan egyetlen ország sem ismerte el. Működésének legjellegzetesebb vonása az extrém fanatizmus, Muḥammad ʿAbdalwahháb tanainak következetes betartása és betartatása, aminek szerves velejárója a rombolás, gyilkolás és a keresztyének következetes üldözése, kiirtása.

Ki támogatta Szíriában (meg Irakban is) a „felkelőket”.

Talán többen, de hírek szerint Szaʿud Arábia mindenképpen benne volt. (Több helyen olvastam arról, hogy az Aszad nyakába varrandó mérgező gáz is éppen Szaʿud Arábiából származott.)

Milyen az Iszlám Állam?

A wahhábita elképzeléseknek teljes mértékben megfelel, a legkegyetlenebb eljárásuktól sem riad vissza. Még hozzá nemcsak az Iszlám Állam, hanem mindegyik moszlim erő, amely a politikai zavargások, beavatkozások révén jött létre Észak-Afrikában, vagy Afrika délebbi részeiben, vagy akár Kelet-Ázsiában. A wahhábita irányzat értéket nem tisztel, csak célját akarja elérni!

IRODALOM

- Bernard Lewis: *Az iszlám válsága* (2004) (ISBN 963-07-7583-2)
 Karen Armstrong: *Az iszlám* (2005) (ISBN 963-07-7833-5)
 Encyclopedia Britannica Hungarica CD-verzió/2005.
 Bettschneider, H.: *Christentum und Islam: Aporien und Perspektiven*. Bulletin der Europäischen Gesellschaft für katholische Theologie, Tübingen, Heft 2, 1993, s. 181–199.
 Borrmans, M.: *Orientations pour un dialogue entre chrétiens et musulmans*. Paris, Cerf, 1981
 Borrmans, M.: *Jésus et les musulmans d'aujourd'hui*. Paris, Desclée, 1996.
 Caspar, R.: *Pour un regard chrétien sur l'islam*. Paris, Centurion, 1990.
 Concilium, *Internationale Zeitschrift für Theologie*. Heft 3, Juni 1994.
 Crone, P. and Cook, M.: *Hagarism. The Making of the Islamic World*. Cambridge, 1977.
 Hourani, A.: *Islam in European Thought*. Cambridge, 1991.
 Kropáček, Luboš: „Islám očima křesťanské teologie“, *Souvislosti*, 3-4/33-34/1997, p. 115 – 126.

- Kropáček, Luboš: „Rané křesťanství a vznik islámu“. In: *Teologické texty*, 1999/4, p. 110 – 112.
 Kropáček, Luboš: *Islám a Západ. Historická paměť a současná krize*, Praha, 2002.
 Küng, H. und van Ess, J.: *Christentum und Weltreligionen: Islam*. München, 1984 a 1994.
 Küng, H.: *Světový étos – projekt*. Zlín, 1992.
 Partner, P.: *God of Battles. Holy Wars of Christianity and Islam*. London, Harper Collins, 1997.
 Vöcking, H.: *Křesťané a muslimové mají společnou budoucnost*. *Teologické texty*, 1990, č. 2, s. 52 – 3.
 Waldenfels, H.: *Světová náboženství jako odpovědi na otázky po smyslu života a světa*. Praha, 1992.
 Watt, W. M.: *Islamic Fundamentalism and Modernity*. London, 1988.
 Zirker, H.: *Christentum und Islam*. Düsseldorf, 1989.

Szénási Lilla:

Differenciálás a Z generáció hitoktatásában a többszörös intelligencia elmélet segítségével¹

A XXI. században használatos információs és kommunikációs technológia hatására a most felnövekvő generáció idegrendszerének fejlődésében változások történtek, amelyek hatással vannak a képességekre is. Nehezen elsajátítható tevékenységek körébe került ennek köszönhetően az írás, olvasás, számolás. Nem látják meg a részleteket, nem értik meg az összefüggéseket. Mindez kihívás elé állítja a pedagógust, esetünkben a hitoktatót vagy lelkipásztort. Ezért tanulmányomban szeretném röviden ismertetni a Z generáció tagjainál jelentkező kognitív változásokat az előző generációkhoz képest, a differenciálást jellemezni pedagógiai szempontból, valamint megvizsgálni, hogy a Z generáció hitoktatásában hogyan tudjuk ezt megtenni a többszörös intelligencia elmélet segítségével. Úgy vélem, mindezek vizsgálata azért is fontos, mivel ismerni kell mindazokat a kognitív változásokat és azok okait, amelyek a Z generáció tagjainál megfigyelhetők, hogy a hittan órákon motiválni tudjuk őket és eredményes lehessen a munkánk.

1. A Z generáció

1.1 A Z GENERÁCIÓ ÁLTALÁNOS JELLEMZÉSE

A generációk általánosan ismert elnevezései (veterán, baby-boom, X, Y, Z) Marc McCrindle és Emily Wolfinger nevéhez fűződnek.

A Z generáció tagjai 1995–2010 között születtek. Az információs társadalom tagjai. Teljesen természetes számukra, hogy különféle in-

formációs és kommunikációs technológiák között élik a mindennapjaikat. Idejük jelentős részét online töltik. A szakirodalom ebből kiindulva többféle megnevezést is alkalmaz velük kapcsolatban, amelyek mind valamilyen módon az információs és kommunikációs technológiával való viszonyukra reflektál. Megnevezésükre használják tehát a Facebook generációt, az N(et) generációt, a Digitális generációt is. Marc Prensky Digitális bennszülötteknek nevezi őket. Az internetnek köszönhetően ők az első olyan generáció, akik éljenek bár a világ különböző pontján, mégis ugyanazon a kultúrán nőnek fel, ugyanazokat a filmeket nézik, zenét hallgatják, márkákat részesítik előnyben, és azonos hatások érik őket. Ők a „Homo Globalis”. A globalitás nyelvi eszköztárakra is elmondható, hiszen olyan szavakat és kifejezéseket használnak, amit csak az ő generációjuk ért.

Don Tapscott írja róluk: „A gyermekek úgy tekintenek a számítógépre, ahogy a háború utáni nemzedék a televízióra. Nem csodáljuk magát a technológiát, nem gondolkodunk el azon, hogyan ad le a televízió képet és hangot látszólag a semmin keresztül, hanem egyszerűen nézzük a képernyőt. A televízió hozzátartozik az élethez. Ugyanezt vélik a gyermekek a számítógépről.”² Mivel tehát abban a korban születtek, amikor a különféle információs technológiák részei a mindennapi életnek, sokkal könnyebben tanulják meg azok kezelését, mint az előző generációk tagjai. Ebben a tekintetben eltűnnek a generációs szakadékok, amelyek átváltoznak egyfajta átfedéssé. Vagyis az információs technológiák használata terén sok esetben megelőzik a többi generációt.

„A digitális generációk színre lépését sokan nem a szokványos nemzedéki váltással magyarázzák. Úgy tartják, az info-kommunikációs technológia, a hálózat alapú kommunikáció, a mobilkommunikáció olyan minőségi változások lehetőségét hordozza, amelyek példa nélküliek az emberiség történetében, és éppen ezért a történelem tanulmányozásából fakadó analógiák már nem használhatóak.”³ – írja Szabó Éva. Tehát nem

¹ Előadásként elhangzott a KEGA 008UJS/2014 projekt nemzetközi tudományos konferenciáján, 2015. október 14-én Komáromban (Aktuális terminológia a jelenkori protestáns teológiában – nemzetközi tudományos konferencia; Aktuális terminológia v súčasnej protestantskej teológii – medzinárodná vedecká konferencia, Komárom – Komárno, SJE RTK – RTF UJS) Az itt közölt tanulmány az előadás szerkesztett változata.

² Tapscott, Don: Digitális gyermekkor, Fordította Bódi Szilvia, Gorka Botond, Rumpf Moni, Szabó Iván, Kossuth Kiadó, 2001, 53. o.

³ Szabolcs Éva: Életkorok, nemzedékek: A gyermekkor időbelisége. in: Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra, Szekszárdi Júlia (szerk.): *Digitális Nemzedék Konferencia 2012*, Budapest, ELTE PPK, 2012, 7. o.

fokozatosan változtak a korábbi generációkhoz képest, ami a ruházatukban, beszédükben, (test)ékszerek viselésében, összességében a stílusukban nyilvánul meg, hanem szinte egy csapásra.

1.2 KOGNITÍV VÁLTOZÁSOK A Z GENERÁCIÓNÁL

„A kultúra változásával átalakulnak az emberi képességek. Ez a jelenség nem csak a jelen, digitális korra igaz, hanem egyetemes érvényű. Az emberi kultúra minden jelentős változása az idegrendszer és ez által a képességek drasztikus átalakulásával jár.”⁴

Az agy ugyanis képlékeny, nyitott és tapasztalatfüggő rendszer. A környezeti hatások, külső ingerek erősen befolyásolják az emberi képességek fejlődését. Mivel pedig a digitális korban az agyat elárasztják a különféle ingerek, az agy is ennek megfelelően formálódik, hogy képes legyen ezt a sok és változó ingert feldolgozni. Egyszerre lehet és kell is a sok lehetőséget és ingert használni, vagyis az irányított gondolatmenet és tervszerű kivitelezés számukra szükségtelennek tűnik.

A vizuális élmények mellett az olvasás háttérbe szorul náluk. Sokuk számára a nehezen elsajátítható képességek közé tartozik. Mivel a történeteket vizuálisan kapják meg, gyengül a képzetalkotásuk. Ez magával hozza a gyengülő szövegértést is, hiszen a szövegértés a képzetalkotásra épül.

Mivel lényegesen többet ülnek a számítógépek előtt már kisgyermek korban is, mint az előző generációk, így náluk a szenzo-motoros rendszer lassabban fejlődik, sok esetben pedig gyengébben is működik. Hiányzik az elegendő mozgás, amely segíti a testséma beépülését az agyban.

Az egyensúlyrendszer is kevesebb ingert kap a mozgáshiány következtében, pedig jelentős szerepe van a figyelem megalapozásában.

„A gyerekek, akik úgy nőnek fel, hogy élményigényük kielégül, de neurológiai rendszerük nem kap elég ingert a fejlődéshez, nem is tudják, miért vannak nehézségeik bizonyos tevékenységekben. A természete-

⁴ Gyarmathy Éva: Ki van kulturális lemaradásban? in. Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra, Szekszárdi Júlia (szerk.): *Digitális Nemzedék Konferencia 2012*, Budapest, ELTE PPK, 2012, 9. o.

tes vágy a mozgásra, tevékenységre, aktív ingerszerzésre kimerül passzív élményekben. Virtuális világban virtuális képességek fejlődnek.”⁵

Az írásbeliség kialakulása felerősítette a logikai-elemző gondolkodást, amely a bal agyféltekéhez kapcsolódik. A bal agyféltekéhez olyan funkciók kapcsolódnak, amelyben meghatározó az egymásutániség, mint a beszéd, írás, olvasás, számolás, logika. Ezek mind megkívánják a részek megfelelő illesztését. A Digitális generáció tagjainál az előző generációk bal agyféltekés dominanciája azonban csökkenni látszik. A jobb agyfélteke az információkat átfogóan, egyidejűleg kezeli, automatikusan összerak a rendelkezésére álló részletekből egy megoldást, képet, ötletet, döntést, fogalmat. A jobb agyféltekéhez kapcsolódik a térbeli-vizuális képességek, a zene, a képzelet, a humor.⁶

Az alábbi táblázatban a kétféle kultúra eszközeit és az agyféltekék jellemző működését hasonlíthatjuk össze:⁷

LITERALITÁS	AUDIO-VIZUALITÁS
Logikus gondolkodás	Érzések, intuíció
Részletek	Egészben való látás
Tények	Képzelet, imagináció
Szavak, nyelv	Szimbólumok, képek
Tudás, tudomány	Filozófia, művészet
Felismerés	Hiedelmek, hitek
Rendszerben gondolkodás	Téri-vizuális gondolkodás
Dolgok nevének ismerete	Dolgok működésének ismerete
Realitásban gondolkodás	Fantázia
Cselekvés	Lehetőségek felismerése
Stratégia	Kockázatvállalás
Egymásutániség	Egyidejűség

⁵ Gyarmathy Éva: Ki van kulturális lemaradásban? in. Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra, Szekszárdi Júlia (szerk.): *Digitális Nemzedék Konferencia 2012*, Budapest, ELTE PPK, 2012, 12. o.

⁶ Vö: Gyarmathy Éva: A digitális kor és a sajátos nevelési igényű tehetség, <http://www.diszlexia.hu/GyarmathyFordulopont.pdf>, Letöltés ideje: 2015. 04. 13. 09:25:42

⁷ Gyarmathy Éva: Ki van kulturális lemaradásban? in. Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra, Szekszárdi Júlia (szerk.): *Digitális Nemzedék Konferencia 2012*, Budapest, ELTE PPK, 2012, 14. o.

2. Differenciálás

2.1 A DIFFERENCIÁLÁS AZ OKTATÁSBAN

Még az azonos, jelen esetünkben a Z generációhoz tartozó diákok között is jelentős egyéni különbségek vannak, amelyek megnyilvánulnak a tanuláshoz való viszonyukban, a motiváltságukban, a tanulásuk módjában, és nem utolsósorban a teljesítményeikben. Ezek a különbségek biológiai, pszichikus és szociális tényezők hatására alakulnak ki, és jelentősen befolyásolják a személyiség fejlődésüket is.

Az eltérő személyiségvonások kettős feladatot jelentenek a pedagógus számára: Egyrészt alaposan meg kell ismernie a diák személyiségét, másrészt ezt figyelembe véve kell az ő készségeit optimálisan fejleszteni. Mindezek mellett a különbségek mellett lehetővé kell tenni, hogy mindenki megszerezhesse a maga lehetőségeinek felső határáig terjedő műveltséget. Ugyanakkor: „Súlyos pedagógiai tévedés lenne azt hinni, hogy a pedagógus tanulásirányítási tevékenysége azonos hatást jelent minden tanuló számára, valamint azt, hogy az egységes műveltségi alapszinthez úgy lehet eljutni, hogy mindenkinek ugyanazt a tartalmat, ugyanolyan módon és körülmények között oktatják ... Az egységes alapműveltséget csak a különbségek maximális figyelembevételével lehet elérni: tehát az egységesség kialakulásának alapvető feltétele, eszköze a differenciálás.”⁸

A differenciálás feltételezi, hogy az adott pedagógus a diákjait felmérte és megismerte a sajátosságaikat, valamint egyéni különbségeiket. Ezt a megismerést több tényező is befolyásolhatja. Példának okáért nem mindegy, hogy alsó tagozatos osztálytanító vagy felső tagozatos szaktanár igyekszik-e megismerni a diákjait. Az első esetben megkönnyíti a tanár helyzetét, hogy minden órán és minden helyzetben megfigyelheti a diákjait, és ez alapján tud véleményt formálni róluk. Szaktanár esetében viszont megnehezíti a megismerést és az objektív képalkotást, hogy hetente csupán 1-2 órát tölt a diákokkal.

A differenciálásnak három szintjéről beszél a szakirodalom:

1. az iskolarendszer szintjén történő differenciálás,
2. az osztályok szintjén történő differenciálás,
3. az oktatási folyamatban történő differenciálás.

⁸ Lappints Árpád: Differenciálás az oktatásban, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001, 310. o.

Az első két szintet külső differenciálásnak is nevezik, míg a harmadik szint megnevezésére a belső illetve didaktikai differenciálást is használják.⁹ Mi most a didaktikai differenciálásra kell, hogy összpontosítsunk.

R. Glaser szerint a differenciálás kulcsfogalma az adaptivitás. Ugyanis az adaptív (a tanuló egyéniségéhez alkalmazkodó) nevelési környezet feltételezi a választható célok különböző skáláját és a siker különböző módjait.

Az oktatási folyamatban történő, vagyis didaktikai differenciálás egyik módja az ún. látens differenciálás, amikor a pedagógus az interakcióival, előzetes elvárásaival és magatartásával önkéntelenül is rejtett csoportokat képez és rétegeket formál.

A spontán differenciálás ugyancsak ide tartozik, amely gyakran nem kellőképpen tudatos, sokkal inkább pedagógiai intuícióból, gyerekszeretből fakad.

Differenciálás történhet teljesítmény alapján is. Ebben az esetben alkalmilag vagy rövidebb időre a pedagógus az osztály diákjaiból csoportokat szervez. Így a tanulókat a pedagógus a teljesítményük alapján jobb és gyengébb teljesítményű csoportba sorolja. Tehát egy adott csoportot azonos képességű diákok alkotnak. Ezt flexibilis differenciálásnak is nevezik.

Lehetőséget ad a differenciálás arra is, hogy a pedagógus a diákokat érdeklődésük, hajlamuk szerint differenciálja. Ennél a differenciálásnál a diákok azok, akik önállóan választhatnak témakört, szaktantárgyi területet, vagy műveltségi irányokat. Ez a fajta differenciálás elsősorban a tehetséggondozásban játszik jelentős szerepet.

Differenciálási módok továbbá:

Lassítás vagy gyorsítás – lassítás az év megismétlése, egy évfolyam átlépése gyorsításnak tekinthető.

Gazdagítás vagy elmélyítés – főként a tehetséggondozásban használatos, amikor speciális programokat iktatnak be a tanrendbe.

Tanítás vagy megtanítás – a tanítás ebben az esetben azt jelenti, hogy egy adott idő alatt mindenki annyit sajátít el az anyagból, amennyit a feltételei lehetővé tesznek; megtanítás esetén meghatározzák a minimum követelményt, az azon felüli rész megtanulása egyénileg változhat.¹⁰

⁹ Vö. Uő. 309–312. o.

¹⁰ Vö. Uő. 316–320. o.

„A didaktikai differenciálás az oktatás folyamatának természetes, az egész rendszert érintő eleme; nem szűkíthető le egyes rendszertényezőkre, bizonyos pedagógiai tevékenységekre: a motiválástól az értéklésig bezárólag valamennyi oktatási tevékenységre vonatkozik, azokba beépülve új minőséget eredményez...”¹¹

Amint látjuk, a differenciálásnál nem elég azonban csupán megismerni a diákok sajátosságait, hanem azokat szükséges folyamatosan fejleszteni is.

2.2 HOGYAN GONDOLKODIK A KONSTRUKTIVISTA PEDAGÓGIA A DIFFERENCIÁLÁSRÓL?

Mielőtt rátérnék, hogyan is gondolkodik a konstruktivista pedagógia a differenciálásról, szükségesnek látom, hogy röviden összefoglaljam, mit is jelent a pedagógiai konstruktivizmus.

A konstruktivista pedagógia vagy pedagógiai konstruktivizmus az 1980-as évektől elterjedt pedagógiai irányzat. Számos modern elemet ötvözött a fejlődéslelektanból, a kognitív pszichológiából, a szociológiából és a reformpedagógiákból.

Ismeretelméleti alapelvei az innátizmus,¹² a konstruálás elve,¹³ a deduktivitás,¹⁴ a szubjektivizmus elve¹⁵ és az adaptivitás elve.¹⁶

¹¹ Lappints Árpád: *Differenciálás az oktatásban*, in: Fehér Irén (szerk.): *Pedagógia és pszichológia*, Pécs, Comenius Bt, 2001, 317. o.

¹² Úgy vélik, hogy minden újszülött rendelkezik már olyan tudással, amely genetikailag öröklött, illetve nagyon korai életszakaszokban kialakult.

¹³ Innen kapta a nevét is, mert a tudás ezen elv szerint mindig egyéni, emberi konstrukció.

¹⁴ A tudás nem úgy keletkezik, hogy az egyszerűbb elemek egyre általánosabb érvényűbbé válnak, sokkal inkább az általános elvek válnak egyre differenciáltabbakká.

¹⁵ Szakít az igaz-hamis felfogással. Az igazság fogalma nem megtagadásra, hanem pontosításra, értelmezésre szorul.

¹⁶ Az igazságérték fogalma helyett az adaptivitás fogalmára támaszkodnak. Az igazság is csak egy konstruált fogalom, amely emiatt egyénenként, vagy közösségenként változó. Így nem tekinthető abszolút érvényűnek. Eldöntésének módszerében illeszkednie kell az oktatási helyzethez és a közösség követelményeihez.

Operatív alapelvei az aktivitás elve,¹⁷ a differenciálás elve,¹⁸ a deduktivitás elve¹⁹ és a kontextus elve.²⁰

A konstruktív tanulászempléttel ma már a didaktika szinte minden területén találkozhatunk, hiszen a konstruktív didaktika is azzal foglalkozik, hogy milyen a tanulás folyamata és logikája, mi a szerepe benne a pedagógusnak és a diáknak, milyen hatással van rá a többi tényező, hogyan irányítható sikeresen, mi az, ami létrejön a tanulás során és hogyan értékelhető.²¹

A konstruktív pedagógia is számol azzal, hogy egy adott osztályban lévő diákok mindegyike adott pillanatban és adott témában különböző tudással és különböző képességekkel rendelkezik. Különböző képen motiválhatóak, különbözően is kommunikálnak egy adott területen, sőt a viszonyulásuk is eltérő a többiekkel való együttműködés tekintetében.

Fentebb már láttuk, hogy a konstruktív pedagógia ismeretelméleti alapelvei között fellelhető az innátizmus. Az új típusú innátizmus feltételezi, hogy az emberi okosságoknak számtalan változata létezik. Az emberi gondolkodás világát úgy képzelik el, mint apró számítógépek sokaságát, amelyek különböző részfunkciókat látnak el. Ennek a megközelítésnek köszönhetően jelent meg a pedagógiában is Howard Gardner többszörös intelligencia elmélete, amely több, független intelligencia típusról beszél. Vagyis az ember különböző dolgokban variabilis.²² Gardner elméletéről az alábbiakban még bővebben lesz szó.

Nahalka István írja: „A gyerekek közti különbségek már csak azért sem írhatók le egyszerűen az „intellektuális fejlettség” alapján, mert mint láttuk, a gyerekek világmagyarázatainak elsősorban a tartalma az izgalmas kérdés; ezek a világmagyarázatok nem elsősorban kiépítettségük-

¹⁷ A pedagógusnak lehetővé kell tennie, hogy a diák önállóan is folytathasson ismeretszerző tevékenységet, építenie kell a diák aktív tevékenységére.

¹⁸ A pedagógusnak fokozottan kell figyelnie az egyéni eltérésekre, és a differenciáltságnak szinte minden téren meg kell jelennie.

¹⁹ Először az elmélet legfontosabb fogalmaival és koncepcióival kell megismertetni a diákat, és ezekből már szinte automatikusan következnek majd a részletek.

²⁰ Életszerűség, konkrétság és gyakorlatiasság. Vagyis szükséges, hogy a diákok számukra jól ismert, megragadható szituációkban találkozzanak az új ismeretekkel.

²¹ Vö: Nahalka István: *Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (I.)*, Iskolakultúra, 1997/2, 21–33. o.

²² Vö. Pléh Csaba: *A konstrukcionizmus és a pszichológia*, Iskolakultúra, 1999/6–7, 3–4. o.

ben különböznek egymástól, hanem mondanivalójukban, tartalmukban, vagyis egymástól eltérő naiv elméleteket képviselhetnek. Elveszett az a pedagógus, aki nem képes differenciálttá tenni a munkát a gyerekek között. Minden egyéni világlátás személyes, egyedi megalapozottságuk, felhasználhatóságuk szerint még az egymáshoz tartalmilag közelálló is jócskán eltérhetnek egymástól. A differenciáltságnak szinte minden téren meg kell jelennie a pedagógiai munkában.²³

Ez pedig azt jelenti, hogy nem csak a feladatokban szükséges differenciálni, hanem már a célok meghatározásánál is, amely azután maga után vonja a tananyag, a követelmények, az elsajátítás útjának és logikájának, az eszközök, valamint az értékelés differenciálását is. Azonban a gyakorlatban ez ritkán nyilvánul meg úgy, hogy minden gyermek egyénre szabottan kapna a tanítási órán feladatokat. A csoportos tanulási környezet viszont alkalmas a differenciálásra, hiszen a heterogén összetételű csoportokban ezt a differenciált tanulási környezetet teremti meg a diákok egymással való kapcsolata, az egymás tanítása, viták és megbeszélések, az elvégzendő munka elosztása. „Ehhez a pedagógusnak „csak” jó feladatokat kell biztosítani, olyanokat, amelyekkel ez a hatás valóban elérhető.” – írja Nahalka István.²⁴

Ha mindezeket figyelembe vesszük és összehasonlítjuk mindazzal, amit fentebb írtam magáról a differenciálásról, láthatjuk a hasonlóságokat és azonosságokat.

3. Többszörös intelligencia

3.1 AZ INTELLIGENCIA FOGALMA

A modern pszichológia egyik legtöbbet kutatott területe a XIX. század óta az értelmi képesség, vagyis az intelligencia, ahogyan a szakirodalom nevezi. Általában „egy személy általános értelmi és megértési képességét”²⁵ értik alatta.

²³ Nahalka István: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (III.), Iskolakultúra, 1997/4, 10. o.

²⁴ Uő. 11. o.

²⁵ N. Kollár Katalin – Szabó Éva (szerk.): Pszichológia pedagógusoknak, Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 598. o.

Az értelmi képesség három részből tevődik össze, úgymint a tanulásból, az emlékezetből és a célszerű felhasználásból. Tanulás alatt az ismeretek megszerzésére kell gondolnunk, az emlékezet alatt az ismeretek elraktározását értjük, a célszerű felhasználás pedig azt a képességet jelenti, hogy az ismereteket hogyan tudja az adott személy az élet különböző területein felhasználni. Az értelmi képesség mérésére szolgálnak az intelligencia tesztek, amelyeket úgy kalibrálnak, hogy az átlag 100-nak feleljen meg. A kapott eredményt intelligencia hányadosnak (quotiensnek) nevezik, amelynek a nemzetközi rövidítése az IQ.²⁶

Sternberg 1985-ben felvetette, hogy az intelligenciának sokkal több összetevőjével kellene számolni. Nem csupán a „tudományos”, hanem a „gyakorlati” intelligenciára is fókuszálni kell, amelyeket a következő pontokba lehet sorolni:

- „1. A tapasztalatokból való tanulás és azok alkalmazásának képessége.
2. Az absztrakt gondolkodás és következtetés képessége.
3. A változó és bizonytalan világ szeszélyeihez való alkalmazkodás képessége.
4. Az a képesség, hogy az ember önmagát motiválja, hogy eredményesen hajtsa végre a rá váró feladatokat.”²⁷

3.2 A TÖBBSZÖRÖS INTELLIGENCIA

Vannak pszichológusok, akik megkérdőjelezik az ún. „általános intelligenciát”. Közéjük tartozik Howard Gardner. Kiindulópontja az volt, hogy minden ember törekszik megérteni a világ eseményeit és a körülötte lévő dolgokat, ami által jelentést tud adni ezeknek és a saját életének egyaránt. Ez azonban különböző módon történik, mivel minden ember eltérő adottságokkal rendelkezik. Ezeket az adottságokat talentumnak vagy képességnek nevezi, a szakirodalom kedvéért azonban az intelligencia kifejezést használja rájuk. 1983-ban alkotta meg a „többszörös intelligencia” (multiple intelligences) elméletét, amelyben külön-

²⁶ Vö: Czeizel Endre: A tehetség korszerű genetikai értelmezése, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001, 325–326. o.

²⁷ Az intelligencia elemei, in: Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward E. Smith, Daryl J. Bem: Pszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 354. o.

álló intelligenciákat ír le. Úgy vélte, az intelligenciának több különböző rétege van, és rámutatott arra, hogy a tanulók többféle módon képesek elsajátítani az ismereteket. Az általa felfedezett intelligencia típusokat rendszerbe foglalta, amelyek a következők:²⁸

Nyelvi intelligencia:

Logikai – matematikai

Téri (térbeli)

Zenei

Testi – mozgásos (testi – kinezteziás)

Személyes

Kapcsolati

Természeti²⁹

Szászi Andrea is írja,³⁰ hogy Gardner megkülönbözteti még az egzisztenciális, morális és spirituális intelligencia típusokat is a 8 alaptípus mellett,³¹ ám ezekkel kapcsolatban még nem fejtette ki az elméletét, csupán utalásokat tett rá.

²⁸ Gardner, Howard: The Theory of Multiple Intelligences, 6–7. p. <https://howardgardner01.files.wordpress.com/2012/06/443-davis-christodoulou-seider-mi-article.pdf>

Letöltés ideje: 2015. 08. 17.

²⁹ Érdekes, hogy a magyar szakirodalom Gardner Többszörös intelligencia elméletével kapcsolatban többnyire csak az első 6 intelligencia típust említi. A kapcsolati és természeti intelligencia típussal Gyarmathy Évánál találkoztam. Szászi Andreánál találtam meg tételesen mind a 8 intelligencia típust. Vö.: Vitatott kérdések. A többszörös intelligencia elmélete, in: Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward E. Smith, Daryl J. Bem: Pszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 352–353. o., Az intelligencia, in: N. Kollár Katalin – Szabó Éva (szerk.): Pszichológia pedagógusoknak, Budapest, Osiris Kiadó, 2004, 262–263. o., Gyarmathy Éva: Tehetséges és tanulási zavarokkal küzdő kiemelkedő képességű gyerekek, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001, 353. o., Szászi Andrea: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, Magyar Református Nevelés, XI. évfolyam, 2010/3, 7. o.

³⁰ Szászi Andrea: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, Magyar Református Nevelés, XI. évfolyam, 2010/3, 7. o.

³¹ Smith, Mark K.: Howard Gardner, multiple intelligences and education <http://infed.org/mobi/howard-gardner-multiple-intelligences-and-education/> Letöltés ideje: 2015. 9. 14.

A többszörös intelligencia elmélete három alapvető elven nyugszik.

Az első ezek közül, hogy nincs egységes intelligencia, hanem több különálló intelligencia típus létezik, amelyek a saját törvényeik szerint működnek.

A második elve, hogy ezek az intelligencia típusok különállóak és függetlenek egymástól, ezért az egyikben mutatott képességszint nem mond semmit a másíkról.

Harmadik elve pedig, hogy bár ezek az intelligencia típusok függetlenek egymástól, azonban mégis létezik közöttük interakció. A legtöbb esetben ugyanis egy adott probléma megoldásához többféle intelligencia típust is használni kell.³²

Gardner az intelligencia típusokat több szempontból is elemzi: „milyen kognitív műveleteket feltételeznek, hogyan jelennek meg egyes csodálatra méltó és kiemelkedő egyéneknél, milyen változásokat okoznak bennük az agysérülések, hogyan nyilvánulnak meg különféle kultúrákban, és mi evolúciós kifejlődésük valószínűsíthető menete. Az öröklődés és gyakorlás révén egyes személyeknél bizonyos intelligenciák fejlettebbek lesznek, de minden egészséges embernél mindegyik kifejlődik valamilyen mértékben.”³³

4. Hogyan differenciálhatunk a hitoktatásban a többszörös intelligencia elmélet segítségével?

„A differenciált oktatás lényegét tekintve azt jelenti, hogy az egységes pedagógiai célok elérése vagy megközelítése a különböző egyedekből kiindulónan különböző utakon és módokon történik”³⁴ – mondja Lappints Árpád. A többszörös intelligencia elmélete a hitoktatásban kiválóan alkalmas arra, hogy a segítségével minden diákot motiválni tudjon a hit-

³² Vö: Gyarmathy Éva: Tehetséges és tanulási zavarokkal küzdő kiemelkedő képességű gyerekek, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001, 353. o.

³³ Vitatott kérdések. A többszörös intelligencia elmélete, in: Rita L. Atkinson, Richard C. Atkinson, Edward E. Smith, Daryl J. Bem: Pszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1995, 353. o.

³⁴ Lappints Árpád: Differenciálás az oktatásban, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001, 316. o.

oktató valamilyen szinten, és így azután különböző utakon, de a hozzájuk legközelebb álló módon tudják befogadni a Biblia üzenetét. Hiszen minden diáknak vannak olyan egyéni jellegzetességei, amelyek egyértelműen mutatnak valamely intelligencia típusra.

Ezekre az egyéni jellegzetességekre építhetünk a katechézis során a motiválásnál, amikor a diákok számára érdekes és élményt adó módon, különböző módszerekkel vezetjük be az adott témát. Ugyancsak hasznosan alkalmazható az ismeretlen információk és új anyagrészek elsajátításánál, ha az erősségeikre koncentrálnak számukra is érthető példákkal segítjük őket. A tananyag központi üzenetének sokoldalú megvilágítását és könnyebb érthetőségét tekintve szintén hasznos, ha a különböző intelligencia típusokat alapul véve, sokoldalúan dolgozzák fel a diákok azt.

Ezeket figyelembe véve egyetértek Szászi Andrea azon megfogalmazásával, miszerint „az ilyen típusú, diák-központú katechézis, a tanulók különböző képességeinek megfelelően, sokszínű és sokoldalú eszközöket használ az oktatás hatékonysága érdekében.”³⁵

Lássuk hát, hogy a különböző intelligencia típusok milyen jellemzőkkel bírnak, illetve hogyan tudjuk ezeket a hitoktatásban hatékonyan hasznosítani:

Nyelvi intelligencia:

Ez az intelligencia típus mindenkiben megtalálható valamilyen szinten, amely a nyelvi kifejező eszközök terén nyilvánul meg. Magába foglalja a szóbeli és írásbeli kommunikációt. Az oktatást tekintve az egyik leghálásabb intelligencia típus. Az erős nyelvi intelligenciával rendelkezők megértik, értelmezik és könnyen el is sajátítják a hitoktató által elmondottakat.

Leginkább olvasással, jegyzeteléssel, előadások hallgatásával tanulnak, ezért a hittan órát élvezetessé tehetjük számukra szó-, illetve betűjátékokkal, történetmondással, kérdésekkel.

³⁵ Szászi Andrea: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, Magyar Református Nevelés, XI. évfolyam, 2010/3, 8. o.

Logikai – matematikai intelligencia:

Akinél ez az intelligencia típus a domináns, képes gyűjteni, rendszerezni, analizálni különféle adatokat, ezeket értelmezni és belőlük következtetéseket levonni. Jó problémamegoldó képességgel rendelkeznek, mérlegelő gondolkodásúak.

Hittanórán élvezik az olyan feladatokat, amelyekben idővonalon kell ábrázolni egy bibliai személy életét, vagy szinopszist készíteni. Szeretik rendszerezni egy adott téma tényeit, információit, ezért feladatuk adhatjuk nekik táblázatok, diagramok készítését.

Téri (térbeli) intelligencia:

Rendkívül vizuálisak, nagy képzelőerővel megáldottak az erős térbeli intelligenciával rendelkező egyének. Képesek formálni és manipulálni elképzelt modelleket. Élvezik, amikor konkrét, vizuális formában jeleníthetik meg az információkat.

Számukra élvezetes térképek készítése egy-egy bibliai történettel vagy korral kapcsolatosan, plakát készítése egy témához kapcsolódva.

Zenei intelligencia:

Az erős zenei intelligenciával rendelkezők nem csak élvezik a zenét, de mesteri módon használják a különböző zenei elemeket, énekeket, vagy játszanak hangszeren. Képesek értelmezni a ritmusokat, tónusokat. Gardner összekapcsolja a nyelvi és a logikai-matematikai intelligenciával.

Az éneknek és a zenének a hitoktatásban is közösség teremtő hatása van. Mindez mellett a dallammal együtt a tartalom is észrevétlenül sajátódik el, amely segíti az egyházi nyelvezet beépülését.

Testi – mozgásos (testi – kinezteziás) intelligencia:

Szeretnek mozogni, játszani, különböző fizikai aktivitásokat végezni a testi-mozgásos intelligenciájú emberek. Olvasnak az érintésekből, a non-verbális jelekből.

Élvezik a hittan órákon azokat a feladatokat, amelyekben aktívan részt vehetnek. Közkedveltek számukra a hitoktatásban főként az alsó tagozatosoknál használt mutogatós énekek, pantomimek, szerepjátékok.

Személyes (önismereti) intelligencia:

Azok az egyének, akiknél erős az a típusú intelligencia, képesek megérteni, átlátni, irányítani saját érzelmeiket és cselekedeteiket. Belső motivációjuknak köszönhetően kiválóan dolgoznak egyedül is. Jellemző rájuk, hogy keresik a folyamatos fejlődés lehetőségét. Szüksége van belső csöndre, önmagában elmélyedésre ahhoz, hogy a történéseket mérlegelni tudja.

A hitoktatásban különösen is figyelniük kell a személyes intelligenciával megáldott tanulókra, hiszen ők azok, akik könnyen befogadnak és kialakítanak egy etikai rendszert. A tanítványi létehez szorosan hozzátartozik önmagunk helyes ismerete.

Kapcsolati intelligencia:

Akiknél a kapcsolati intelligencia dominál, észlelik a másik ember hangulatait, érzéseit, motivációit, és képesek azokra reagálni. Törekszik mások megértésére, szociális kapcsolatok kialakítására és formálására. Verbális és non-verbális módon is hatékonyan kommunikál. Kooperatív, empatikus ember.

Empatikus képességeinek köszönhetően élvezzi, ha egy azon történetet több szereplő szemszögéből mondanak vagy játszanak el.

Természeti intelligencia:

A természeti intelligenciával rendelkező emberek alapvetően a természet rajongói. Környezettudatos életre törekcszenek, szívesen tanulnak a természetről, növényekről, állatokról.

A hitoktatásban érdekli őket a Biblia növény és állatvilága, a bibliai földrajz, valamint olyan bibliai részek elemzése, amelyek a növény és állatvilágból hoznak példákat. Ezekben a témakörökben szívesen végeznek önálló kutatást vagy tartanak előadást.³⁶

Mindezek mellett arra is lehetőségünk adódik, hogy azokat a területeket, intelligencia típusokat is fejlesszük a diákokban a hittan órákon, ame-

³⁶ Vö: Szászi Andrea: Egyéniségre hangolva: Utak, módszerek, ötletek a sokrétű intelligencia segítségével, Magyar Református Nevelés, XIII. évfolyam, 2012/2, 6–22. o. és Szászi Andrea: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, Magyar Református Nevelés, XI. évfolyam, 2010/3

lyek kevésbé fejlettek náluk. Az alábbi táblázatban megtaláljuk, melyik intelligenciátípust milyen tevékenységekkel tudunk fejleszteni.³⁷

Nyelvi intelligencia	anyanyelvi és idegen nyelvi programok
Logikai – matematikai intelligencia	logikai tevékenységek, tanulási stratégiák fejlesztése, illetve a máshova nem sorolható közismereti tantárgyakhoz kötődő gazdagító programok
Téri (térbeli) intelligencia	képzőművészeti, filmművészeti foglalkozások, kézügyességet igénylő szakmai tevékenységek, népi mesterségek
Zenei intelligencia	mindenféle ének-zenei program
Testi – mozgásos (testi – kinezteziás) intelligencia	sport-programok, tánc-, mozgás-kultúra
Személyes (önismereti) intelligencia	önismereti foglalkozások
Kapcsolati intelligencia	dráma-foglalkozások, színjátszás, kommunikációs foglalkozások
Természeti intelligencia	mindenféle természettudományos témakörű foglalkozás, természetjárás

Összefoglalás

„Minden gyerek „okos” egy sor területen, s „butácska” más területeken. A pedagógus felelőssége, hogy minden gyerek esetében megtalálja, ki miben erős, tehát azokat a területeket, amelyekre a leginkább építhet.”³⁸ Ugyanez – nézetem szerint – a hitoktatóra hatványozottan is érvényes, hiszen a hittan óra olyan tanítási óra, ahol hitünk szerint ténylegesen a valódi élet megéléséhez támpontokat adó ismereteket és tudást sajátíthatnak el. Munkámban megvizsgáltam a Z generáció tagjainál jelentkező kognitív változásokat az előző generációkhoz képest, a jellemeztem a differenciálást pedagógiai szempontból, valamint megvizsgáltam, hogy a Z generáció hitoktatásában hogyan tudunk differenciálni a többszörös intelligencia elmélet segítségével. Az információs kor hatására

³⁷ Vö: Arendtné Salacz Nadine: Tehetségfejlesztési terv, <http://www.janospal.hu/wp-content/uploads/Tehets%C3%A9gfejleszt%C3%A9si-terv.pdf>

Letöltés ideje: 2015. 11. 7.

³⁸ Nahalka István: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (III.), Iskolakultúra, 1997/4, 10. o

az agy bal agyféltekés dominanciája megszűnt, az idegrendszerben változások álltak be. A többszörös intelligencia elméletet ismerve a hittan órákon is hatékonyan alkalmazhatjuk egymást felváltva és kiegészítve azokat a módszereket, amelyek a logikai-elemző-verbális, illetve az intuitív-átfogó-vizuális gondolkodást kívánják meg tőlük, hogy olyan úton és módon juttassuk el hozzá az evangéliumot, Isten üzenetét, amellyel leginkább felkeltjük iránta az érdeklődésüket, s amelyet a legtermészetesebb módon tudnak magukévá tenni.

IRODALOMJEGYZÉK:

Könyvek:

- ATKINSON, RITA L., ATKINSON, RICHARD C., SMITH, EDWARD E., BEM, DARYL J.: Pszichológia, Budapest, Osiris Kiadó, 1995
 BALOGH LÁSZLÓ: Pedagógiai pszichológia az iskolai gyakorlatban, Budapest, Urbis Könyvkiadó, 2006
 N. KOLLÁR KATALIN – SZABÓ ÉVA: Pszichológia pedagógusoknak, Budapest, Osiris Kiadó, 2004
 TAPSCOTT, DON: Digitális gyermekkor, ford. Bódi Szilvia, Gorka Boton, Rumpf Moni, Szabó István, Kossuth Kiadó, 2001
 TARI ANNAMÁRIA: Z generáció, Budapest, Tercium Kiadó, 2011

Gyűjteményes kötetek:

- GYARMATHY ÉVA: Ki van kulturális lemaradásban?, In: Tóth-Mózer Szilvia, Lévai Dóra, Szekszárdi Júlia (szerk.): Digitális Nemzedék Konferencia 2012, Budapest, ELTE PPK, 2012
 GYARMATHY ÉVA: Tehetőséges és tanulási zavarokkal küzdő kiemelkedő képességű gyerekek, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001
 CZEIZEL ENDRE: A tehetség korszerű genetikai értelmezése, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001
 LAPPINTS ÁRPÁD: Differenciálás az oktatásban, in: Fehér Irén (szerk.): Pedagógia és pszichológia, Pécs, Comenius Bt, 2001

Folyóiratok:

- McMRINDLE, MARC – WOLFINGER, EMILY: Az XYZ ábécéje. A nemzedékek meghatározása. Korunk, III. évfolyam, 2010/11
 NAHALKA ISTVÁN: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (I.), Iskolakultúra, 1997/2
 NAHALKA ISTVÁN: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (II.), Iskolakultúra, 1997/3

- NAHALKA ISTVÁN: Konstruktív pedagógia – egy új paradigma a láthatáron (III.), Iskolakultúra, 1997/4
 PLÉH CSABA: A konstrukcionizmus és a pszichológia, Iskolakultúra, 1999/6-7
 SZÁSZI ANDREA: Lehet-e mindenki tehetséges? A tehetség fogalmának árnyalása Howard Gardner „sokrétű intelligencia” elmélete alapján, Magyar Református Nevelés, XI. évfolyam, 2010/3
 SZÁSZI ANDREA: Egyéniségre hangolva: Utak, módszerek, ötletek a sokrétű intelligencia segítségével, Magyar Református Nevelés, XIII. évfolyam, 2012/2

Elektronikus források:

- ARENDRÉ SALACZ NADINE: Tehetségfejlesztési terv <http://www.janospal.hu/wp-content/uploads/Tehets%C3%A9gfejleszt%C3%A9si-terv.pdf>
 GARDNER, HOWARD: The Theory of Multiple Intelligences <https://howardgardner01.files.wordpress.com/2012/06/443-davis-christodoulou-seider-mi-article.pdf>
 GYARMATHY ÉVA: A digitális kor és a sajátos nevelési igényű tehetség <http://www.dislexia.hu/GyarmathyFordulopont.pdf>
 SMITH, MARK K.: Howard Gardner, multiple intelligences and education <http://infed.org/mobi/howard-gardner-multiple-intelligences-and-education/>

Csík György: „Tanítás és nevelés egy felvidéki református lelkész szemszögéből.”¹

A XX. század közepétől kezdték hirdetni, hogy a vallásos, idealista, antik kultúra túl egysíkú, sikertelen és elmaradott. Ma a XXI. század elején rádöbbenünk, hogy ennek az igaztalan kijelentésnek és lépései megvalósításának következtében „emberiességből” nagy deficit keletkezett a mai generációk életében. Gyermekünkől részben hiányzik az igaz, a szép, a jó és a szent ismerete és tisztelete. A családból hiányzik a kultúra, a tisztelet, a megbecsülés és a szeretet megélése. Jellemző azonban a kommunikáció hiánya, a gátlástalanság és jelen van a státuszkülönbségből adódó feszültség, a trendkövetés. Az „Y” szülő és a „Z” generáció életéből hiányzik a tudomány, a művészet, az erkölcs és a vallás. A tanító és a lelkész sok esetben jellemtelenséggel és ürességgel találkozik. Szeretném azonban leszögezni a már ismert tény, hogy a jellemet a humán tudomány biztosítja és alakítja. A hit oldaláról megközelítve ennek a tudománynak megismerését pedig a Biblia, mint több ezer éves tudás tárháza biztosítja. Mindebből kiderült, hogy nagy szükségét látjuk újra tanulni és tanítani mindazt, amit szüleink, nagyszüleink még tudtak a Bibliából, Istenről és a hitről. S úgy, mint a tanár és tanító, akik az önértékek és eszközértékek újrateremtésén dolgoznak, bizonyos formában a vallásoktató lelkész és katechéta is ezt teszik. Ezért tartom fontosnak az iskolai hitoktatást, mert a fentebb említett deficiteken valóságosan ez jogosult segíteni.

A Szlovákiai Református Keresztyén Egyház több mint 90 éve létezik különálló egyházként. Amikor a trianoni döntés nyomán, több mint 220 000 református került Csehszlovákiához, egyházunkban 449 magyar, 12 vegyes és 31 szlovák nyelvű gyülekezet létezett. Ezt azért tartom fontosnak elmondani, mert akkor minden egyes anyaegyházközségünknek saját fenntartású református elemi népiskolája volt. Vagyis 100 évvel

előtt még tájainkon is létezett református egyházi közoktatási rendszer. Ezt a II. világháború utáni kommunista ideológia számolta föl végérvényesen, s ma, a rendszerváltás után 25 évvel van 100 000 református a Felvidéken, összesen 187 anyaegyházközségben és 130 leányegyházközségben. Ha a két világháború közötti viszonyokat a mára tudnánk átvétíteni, akkor most elmondhatnám, hogy legalább 250 iskolát tartunk fenn. Az igazság az, hogy a kommunista rontás következtében jelenleg – írd és mondd – 5 alapiskolánk és 2 gimnáziumunk, vagyis összesen 7 darab egyházi iskolánk van. Teljes felépítésű, vagyis 1-9 alapiskolánk (általános iskolánk) működik Alistálon, Rozsnyón és Vajánban. Érsekkétyen és Martoson alsó tagozatos iskolánk van, Rimaszombatban teljes általános iskolánk és gimnáziumunk, Léván pedig klasszikus 4 évfolyamos gimnáziumunk működik. Ez a jelenlegi református iskolahálózatunk.

Lelkészeinknek iskolai oktatói-nevelői tapasztalatai azonban vannak, mert Szlovákiában is helyet kapott a hittanoktatás az állami és önkormányzati fenntartású iskolákban. A mindennapi gyakorlat szerint azokon a településeken ahol van állami iskola és szervezett református gyülekezet is, ott a lelképásztor heti rendszerességgel tartja a hittanórákat az iskolában. Itt is szeretnék azonban néhány statisztikai adattal is szolgálni:

Ebben a tanévben a református egyházunknak 389 állami iskolával van kapcsolata a hittanoktatás miatt. 86 alsótagozatos-, 187 teljes szervezettségű- és 116 középiskolában tanítunk református hittant.

A 2014/15-ös tanévben – országos adatok szerint – összesen 2 505 fiú és 2 622 lány, azaz 5 124 diák jár református hittanra Szlovákiában. Ez azért érdekes szám, mert a legutóbbi népszámlálási adatok 98 000 reformátust mutattak ki az országban. A hitoktatásban tehát a reformátusok mintegy 5%-át éri el az egyház. Ennél természetesen többen vannak az iskoláskorú gyermekek, de már itt kezdődnek a problémáink, hogy a hittan kötelezően választható tantárgy és mellette sokan választják az alternatívaként felkínált etikát. Hadd mondjam el, hogy több állami iskolában az oktatási intézmény vezetése nem érdekelt a hittanok népszerűsítésében, mert hittanórát csak szakképzett katechéta, vagy lelképásztor taníthat. Etikát viszont bármelyik tanár oktathat.

A diáklétszámok csökkenése osztályszám-csökkenést eredményez sok helyen, s ennek következtében pedagógusokat kellene elbocsáta-

¹ A 2015. október 21–22-én, Győrben, a XIX: Apácai Napok nemzetközi tudományos konferenciáján elhangzott előadás szerkesztett változata.

ni. Sok helyen éppen az etika óra az, ami biztosítja egy-egy tanár kel-
lő heti óraszámát. És természetesen az iskolák vezetői inkább a belső
kollégákat szeretnék megtartani, mintsem a külsős óraadó lelkészt, vagy
a katechéta kedvében járni. Ugyancsak folyamatos problémát jelent
a hittanosok összevonása. Ebben a tanévben csupán 1 215 diákunk
tanulja a református hittant a neki megfelelő évfolyamban. Ez ugye
a hittanosok 23 %-a. A többiek összevont évfolyamokban, összevont
csoportokban tanulják a hittant. Nem egyedi eset az sem, hogy pl. egy
csoportba van összevonva az egész alsó tagozat. Abban a gyülekezetben,
ahol magam is szolgálok, Tanyon, az alsó tagozatos hittanosaim 2 cso-
portba vannak összevonva. Az összevont csoportokban való hittanok-
tatásból a didaktikai kihívásokon túl még legalább 3 jelentős probléma
fakad:

1. a megfelelő taneszközök, tankönyvek, munkafüzetek kérdése;
2. a tananyag összeállításának problémája;
3. a hittannak, mint tantárgynak a tekintélye, más nevelési tantárgyak-
hoz viszonyítva.

1. A hittankönyvek kapcsán el kell mondani, hogy éveken keresztül
nem volt hivatalosan elfogadott református hittankönyv Szlovákiában.
Zömében a magyarországi hittankönyveket használtuk, illetve oktató-
függő volt a dolog: mindenki azt használta hittanra, amit éppen tudott.
Nincsenek olyan hittankönyvek, amelyek az összevont csoportok szá-
mára használhatók lennének. Nem is lehet ilyet elvárni, vagy készíteni,
mert az évfolyam-összevonások – a hittanosok létszámával összefüggés-
ben – szinte minden iskolában másképp történnek.

2. Az évenként és iskolánként változó összevont évfolyamokra lehe-
tetlen egy egységes egyházi tananyagot összeállítani. Az összevonások
miatt az a gyakorlati tapasztalatunk, hogy nem tud egységes lenni a re-
formátus hitoktatás. Egy általános iskolából kikerülő református diák
mást tud az egyik és mást a másik iskolából kikerülve. El sem merem
képzelné, hogy milyen eredményt mutatna fel egy országos általános tu-
dásszint-mérés hittanból, ha egyáltalán lenne ilyen.

3. Az összevonások miatt a tanulók is másképp viszonyulnak a re-
formátus hittanórához. Nincs tankönyv, nincs munkafüzet, inkább be-
szélgetős és könnyedebb órának tartják a hittant. Ez alapján véve nem

is baj, de a hozzáállásban már problémát okoz, mert a hittannak annyi
tekintélye sincs, mint a tornaórának. Arra ugyanis legalább a tornafel-
szerelést el kell vinni... Vannak azonban ez ügyben is egyházunkban
kezdeményezések, ennek a helyzetnek az orvoslására. Például a Pozso-
nyói Református Egyházmegye közgyűlése 2015 októberében mondta
ki, hogy az egyházmegyéink illetékességi területén – az általunk elért
66 állami iskolában – a magyarországi Református Pedagógiai Intézet
legújabb kiadású hittankönyveit és munkafüzeit fogadja el hivatalos-
nak és ezt szerezte be az egyházmegye, így nálunk valamelyest elindult
a hitoktatás egységesítése. De ez – egyelőre még – nem általános az egész
egyházunkra nézve.

Hadd szóljak röviden a hitoktatókról is. A 90-es évek első felében
egyházunk Kassán indította el a katechetikai szemináriumot, amit nem
ismert el a csehszlovák, majd a szlovák állam sem. 1994-ben indult el
Komáromban a Calvin János Teológiai Akadémia, ahol ugyancsak
katechétákat, majd később lévitákat és lelkipásztorokat is képeztünk.
Végzettségüket – akkreditáció híján – ugyancsak nem ismerte el a szlo-
vák állam.

2006-ban, már a komáromi Selye János Egyetem szervezésében
hirdettek meg egy posztgraduális képzést, kimondottan lelkipásztorok
számára, hogy megszerezzék az ún. pedagógiai minimumot. Ekkorra
a szlovák oktatásügyi kormányzat olyan szabályozást vezetett be, hogy
hittant is csak szakképzett pedagógus taníthat. Lelkészeink lelkészi ok-
levele – az állam szerint – nem volt elégséges az iskolai hitoktatáshoz.
Ma a Selye János Egyetem Református Teológiai Kara már mesterkép-
zés szintjén tudja képezni mind a lelkipásztorokat, mind a katechétákat.
A lelkipásztorok esetében a hitoktatás többletmunkának számít a gyü-
lekezeti szolgálatuk mellett. A katechéták viszont éppen ellenkező hely-
zetben vannak. Csak református hittanórákból nem tudnak megélni, az
egyház nem tudja őket alkalmazni. Elvéve találunk példát arra nézve,
hogy egy-egy iskolában nem a helyi lelkipásztort, hanem egy külsős,
úgymond óraadó katechétát alkalmazna az iskola igazgatósága.

A lelkipásztorok jelenléte az iskolai hitoktatásban missziós jellegű
szolgálat is. A heti 1 hittanóra bár kevés, de mégis folyamatos kapcso-
latot jelent a gyülekezet és a gyermekek, fiatalok – s rajtuk keresztül
a szülők – irányába is. Erre építeni tud a lelkipásztor a gyülekezetépítő

munkájában is, hiszen a gyülekezeti ifjúsági munka és katechézis megalapozása már az állami iskolák hittanóráin zajlik. Egyházunkban nincs egyértelmű szabályozása annak, hogy a hitvallásra, vagyis a konfirmációra való felkészítés hol történjen. A konfirmációs előkészítés két évig kell, hogy tartson, de ezt meg lehet oldani a gyülekezet területén és az iskolai hitoktatás keretében is. A lelkipásztor megjelenése az iskolában önmagában is előny és pozitívum. Tapasztalataim szerint a lelkipásztor iránti tisztelet kicsit nagyobb, mint a pedagógusokkal szembeni tisztelet. A gyermekek – főleg a falusi környezetben – otthonról még nyomokban hozzák magukkal az egyház és az egyházi emberek iránti természetes tiszteletet. A hittanóra tartalmát nézve is kicsit más, mint a többi tanóra. A fegyelmzés kérdése így a lelkipásztorok személyén keresztül más, mint a többi tanóra esetében. Jelentős eltérés az, hogy a hittan nem osztályozott tantárgy. A bizonyítványba is csak annyi kerül be, hogy: abszolválta a hittant. Az órákon a hitoktató dönti el, hogy jegyekkel értékel-e vagy sem. Ez a helyzet azt eredményezi, hogy a jobb képességű és a gyengébben teljesítő diákok között nincs akkora szakadék, mint például a magyar, vagy a matematika esetében. Kiegyenlítettebb az osztályközösség és valójában a hittannak így nemcsak lexikális ismeretátadó, hanem közösségformáló jellege is van. A lelkipásztori pálya is lassan elnöiesedik, de egyelőre – arányaiban – még mindig több a férfi a lelkipásztorok között, mint a pedagógusok között. Ennek is érezhető hatása van az osztályközösségre nézve.

Egy gondolat erejéig kitérnék a lelkipásztor iskolai jelenlétére. Ugyancsak a személyes tapasztalataim alapján mondom, hogy a pedagógus kollégák részéről is pozitív visszajelzéseket kapunk. Egy-egy hittanóra után, ahol könnyedebben, de mégis lelki dolgokkal foglalkozunk, azt mondják a tanárok, hogy könnyebb a tanulókkal a következő órán foglalkozni. Ez a hitoktatásnak már olyan dimenziója, amit nem tudunk egzakt módon kiértékelni sem tantárgy-pedagógiai, sem didaktikai szempontok alapján. Erre mondjuk azt, hogy a Szentlélek munkája.

Az iskolai hitoktatásban negyed százados tapasztalat áll mögöttünk. A hiányosságainkról már szoltam, de szeretnék beszélni a pozitív tapasztalatainkról is.

1. mára már megfogalmazódott, hogy égető szükség van egy átgondolt hittanoktatási koncepcióra. Szlovákiában az a helyzet, hogy a hit-

oktatás tanrendjét az iskolaügyi minisztérium hagyja jóvá. Egyházunk kidolgozta és a minisztériumban jóváhagyatta a református hittan tanrendjét. Elméletileg ezt kell betartani minden iskolában. A gyakorlatban azonban ez nincs így. Mostanra érett meg a helyzet arra, hogy a hittanok egységesítéséről egyre inkább beszélnek az egyházon belül. Ebben belátható időn belül lépni fog az egyházunk.

2. fontos tapasztalat, hogy a hitoktatást Szlovákiában megállapodások szabályozzák. A római katolikus egyház hitoktatását a szlovák állam és a Vatikán közötti államközi szerződés szabályozza, s ugyanennek a szerződésnek van egy változata – egy aláírt megállapodás – az állam és a többi regisztrált egyház között. Ez egyebek között kimondja, hogy a hittanórák esetében nem kell figyelembe venni a minimális diáklétszámot egy-egy évfolyamban. Tehát 1 elsőnek is lehetne külön órát tartani. Ezzel a lehetőséggel azonban nem élnek az iskolák, hiszen az órák bontása jelentős szervezési nehézségekkel jár. Egy felekezeti vegyes osztályt ugyanis több részre kellene osztani: külön a református, külön a katolikus hittanosokat és még az etikusokat is. Ezt a többletfeladatot csak kevés iskolában vállalja fel az igazgatóság. Viszont nekünk nem szabad lemondani az összevont évfolyamok szétbontásának lehetőségéről. Ebben még sok tennivaló áll előttünk.

3. a 25 év tapasztalatáról szólva, most jó lenne olyan adatokkal szolgálnom, hogy a hittanosok hány százaléka találta meg a helyét a gyülekezetekben: lett aktív egyháztag. Ilyen méréseink azonban nincsenek. Az viszont tény, hogy a valamikori hittanos szülők gyermekei, döntő többségben ugyancsak a hittant választják és nem az etikát. Vagyis a tapasztalataink olyanok, hogy a gyermekeiknek is szeretnék megadni azt, amit ők kaptak. Ez a gyülekezeteink szempontjából is fontos, hiszen ez egy visszavezető út az egyházba, hogy megtalálják helyüket egy olyan közösségben, ahol jól érezhetik magukat.

4. ehhez kötődik a következő tapasztalat is: nem biztos, hogy a tananyag marad meg a hittanosokban, hanem sokkal inkább a hittanórák lelkesége. Szívesen emlékeznek az egykori diákok az énekekre, játékokra, és főleg a beszélgetésekre. Talán ez az a pont, amiben rá kellene erősíteni és főleg a felső tagozaton, s a középiskolákban inkább az ifjúság lelkigondozása irányába kellene elmozdítani a hittanórák tartalmi részét.

5. ezzel összefüggésben a hitoktatók képzésében, pontosabban a felkészítésükben is változtatni kellene. Vagyis nemcsak a tananyag jó átadására felkészíteni a hitoktatót, hanem arra, hogy gyermek- és ifjúsági lelkigondozói kompetenciákkal is bírjon a hitoktató.

Végezetül két témát szeretnék érinteni. Az első: egy református lelkipásztor szerepe egy felvidéki kis iskola életében. A második: mit jelent kettős kisebbségben élni és tanulni?

A lelkipásztor jelenléte az iskolában az egyház jelenlétét jelenti. Személyében egy a szokásostól és megszokottól eltérő értékrend jelenik meg az oktatási intézményben. A tiszteletes bácsiban többet látnak és éreznek a diákok és a szülők, mint a tanító bácsiban, vagy a tanító néni-ben. Ez nem az emberi, vagy a pedagógusi képességekben jelenti a különbséget, mert ott vannak hiányosságaink, hanem sokkal inkább a lelkész személyében képviselt keresztyén értékeknek szól ez a tisztelet. És ez nem baj! Az egyre inkább szekularizálódó világban, a globalizációban egyre inkább érződik a stabil kapaszkodók szükségessége. A keresztyén egyháznak ilyennek kell lennie. Hadd fejezzem ki a mondanivalómat egy igével: „az ég és a föld elmúlik, de az én beszédeim nem múlnak el” (Mk 13,31). Manapság új világrendek kialakulásáról hallunk és folyamatosan tapasztaljuk a változást. Elmúltak a kiszámítható és biztos pontok az életből. A keresztyénség tanítása, a hit és a szeretet megélése azonban állandó. A tudás és ismeret változik, alakul, de a lélekben lakó dolgok mindig ugyanazok maradnak. És ezek segítik hozzá az embert ahhoz, hogy Istentől rendelt emberi feladatának és egyben emberi méltóságának is meg tudjon felelni. Így tud csak kisebb közösségében: családjában és nagyobb közösségében: a társadalomban is emberként megállni és megmaradni a tanuló. Nekünk tartással rendelkező, gerinces emberekre van szükségünk. Ehhez segít hozzá a keresztyéni erkölcs és értékrend. A hitoktatást ezért is tartom rendkívül fontosnak a társadalom szempontjából is.

S végezetül ki kell térnem a mi sajátos felvidéki helyzetünkre is, hogy mit jelent kettős kisebbségben élni. Miért is kettős ez a kisebbség? Magyaroként – Szlovákiában egy nem egész 10 százalékos közösséghez tartozva – eleve nemzeti kisebbségként éljük mindennapjainkat. A többségi nemzet pontosan tudja, hogy a mesterséges asszimilációt az iskoláink ellehetetlenítésével tudják felgyorsítani. Bizonyosan hallottak önök is az

új oktatásügyi törvényről, amely az iskoláink állami finanszírozását egy minimális diáklétszámhoz köti. Ez az ún. kvótarendszer a cca. 250 magyar iskolából cca. 170-et érint. (itt nincsenek pontos adataim). Évek óta nagy kihívás előttünk az, hogy a magyar gyerek magyar iskolába járjon. Felvidéken ugyanis még mindig sokakban él az a téves – kommunista propagandából itt maradt – gondolat, hogy a szlovák iskolába járó gyerekek majd jobban érvényesül az életben. Ennek nincsenek szociológiai alag megalapozott bizonyítékai. Az egyháznak a nemzeti megmaradást is fel kell vállalnia. Ezt a hittanórán – éppen annak viszonylagos szabadsága miatt – könnyebben lehet megvalósítani, mint pl. a honismeret, vagy történelem órán, ahol a magyar gyerek szlovák szemlélettel írt tankönyvekből kénytelen tanulni.

A második kisebbségi aspektus a reformátusságunk. Szlovákiában a reformátusok számaránya nem éri el a 2 %-ot országos viszonylatban. A szlovákiai magyarok körében pedig 20-22%-ot teszünk ki. Létezik a természetes asszimiláció, amelynek következménye, hogy 20 év alatt 100 000 magyarral lettünk kevesebben Felvidéken. Érdekes látni azt, hogy ez alatt az idő alatt a reformátusok száma 10 000-rel csökkent. Tehát az arányokat tekintve, a reformátusok fele olyan mértékben asszimilálódnak, mint a többiek. Ez pedig nagy felelősséget helyez egyházunkra, s benne szolgálatunkra, így a hitoktatásra is. Ellenszélben szolgálunk, de az adatok azt mutatják, hogy nem hiábavaló a szolgálatunk.

Ha a református hitoktatás lehetőségében erősíteni tudunk, ha református, vagy egyáltalán az egyházi iskolahálózatunkat bővíteni tudnánk a Felvidéken, annak érezhető hatása lenne a magyar közösség megmaradására és gyarapodására is.

A Példabeszédek könyvében van megírva, hogy „neveld a gyermeket a neki megfelelő módon, még ha megöregszik, akkor sem tér el attól” (Péld 22,6). Azt hiszem ennek az igének az igazságát felekezeti hovatartozástól függetlenül valamennyien elismerik. Számunkra mindig az jelenti a nagy kihívást, hogy az éppen adott korban és az éppen aktuális társadalmi viszonyok között mi az a bizonyos „megfelelő mód”. Ezért tartom fontosnak ezeket a konferenciákat és ezt a mai lehetőséget is, hogy felvidéki református lelkipásztorként szólhattam Önök előtt. Hiszen valamennyien azt a bizonyos „megfelelő módot” keressük.

Gazdáné Mátyus Melinda:

Egy magyar, református telepes közösség változása, rendszerről rendszerre, évtizedről évtizedre, nemzedékről nemzedékre

Margaret Atwood *Ne legyen több fotó* c. rövidprójájával inditok: *Ne legyen több fotó. Ennyi épp elég. Ne legyen több önnön árnyékomból, amit a fény vet papirdarabkákra, műanyag lapocskákra. Ne legyen több a szememből, a számból, az orromból, a hangulataimból, a rossz szögekből. Ne legyen több ásitás, fogsor, vagy ránc. Bánt önnön sokféleségem. Két-három kép elegendő lett volna, vagy négy, esetleg öt. Az lehetővé tett volna egy határozott elképzelést. Ez a nő ilyen. Így azonban fölvezetett lettem, fodrozódok, pillanatról pillanatra átúszom a többi énembe. Lapozz: és te, aki látsz, újból összezavarodsz. Túl jól ismersz ahhoz, hogy megismerj. Vagy nem is túl jól, csak a kelleténél jobban.*

Ne legyen több fotó. Ami szembesít azzal, hogy ki voltam – és mivé váltam. A változás nem biztos, hogy előnyös.

Ne legyen több fotó. Egy nyelvének, kultúrájának legperemén létező ember, vagy közösség, lelke mélyén nagyon jól tudja, hogy ez nem természetes állapot, nincsen ez így rendben. A saját egyéni választásai és döntései is benne vannak ebben az állapotában, nemcsak életterének földrajzi paraméterei és az éppen aktuális rezsim. Nem csak a környezete. És ha többször, sokszor szembesítik múltjával, származásával, nagyszülei identitásával és gyermekei sehová sem tartozásával – nemcsak a lelkiismeret szólal meg, hanem a dac is felszínre tör. Ne legyen több fotó, magyar ruhás, bizakodó, testes anyák, bajuszas, kalapos, fekete mellényes, telepes dédapák, polgári ruhás, elegáns, többgyermekes családok, akik egyenesen belenéznek a temesvári német fényképész bonyolult műszerébe, a német fényképészébe, akivel elrendezik a fizetést és a következő rendelést – magyarul.

Ne legyen több fotó, tükör, az más világ volt, ma ilyen világ van, életben kell maradni.

„*Da, suntem maghiari, adica am fost maghiari*”, igen, „*magyarok vagyunk, vagyis, magyarok voltunk*”, magyarázza a lelkeszi hivatalban

a gyermekét keresztelésre bejelentő édesanya. Magyarra én fordítom le, nem tudja folytatni a párbeszédet magyarul, de érti, hogy miről beszélnek, körülbelül, így aztán két nyelven mondom el minden mondatot a részletek megbeszélésénél...

E rövid bevezető után: dolgozatom az Újmosnicai Református Egyházközség nyelvi, hitbéli állapotát és nemzeti öntudatát és ezek változását próbálja leírni. Nem vagyok a téma elméleti szakembere, így hangsúlyozom, hogy kifejezetten gyakorló lelképásztorként írok a témáról, és ebbéli minőségemben próbálom érzékeltetni a generációnkénti változásokat.

Az újmosnicai közösséget a 20. század legelején telepítette a magyar állam a gazdasági és nemzeti értelemben egyaránt prosperáló Bánságba. 1904-től érkeznek, 1906-ban már áll a református templom, az iskola és csakhamar a papi lak is. Dél-Alföldről érkeznek elsősorban a telepes családok, Makó, Szentes, Gyula, Békés környékéről, néhány család Felvidékről is. Mindannyian reformátusok, vigyázott a Magyar Állam arra, hogy sokféleségükben legyen egy biztos pont, ami közös: a felekezetiük. Ezen kívül az a gyakorlatias szempont sem elhanyagolható, hogy ez esetben csak egy templomra van szükség.

A telepesek csak magyarul beszéltek, nem is volt szükségük más nyelvre, földműveléssel foglalkoztak, szép lassan, kitartó munkával kezdték belakni az erdős-lakatlan területet. Délalföldi nyelvjárásban beszéltek. A Magyar Állam felé a tartozásukat minden család elkezdte törleszteni.

Amikor Temesvárra mentek, piacra, vásárolni, ügyes-bajos dolgukat elintézni, kissé bizonytalanul mozogtak a városban. Nem azért, mert nagyváros volt, hanem: mert más nyelvet is hallottak: németet, szerbet, román. És mindenki tudott mindenki nyelvén, és ez furcsa volt, de elsősorban szerencse, hiszen hogy boldogultak volna egyébként ők magyarul?

Az első világháború és az impériumváltás sokként élte a közösséget. Temesváron 1918-ban Róth Ottó, német származású polgári radikális politikus, megszervezte a Bánsági Néptanácsot, és kikiáltotta a Bánsági Köztársaságot, svájci mintára. A végső cél Bánság Magyarország hatáskörében tartása volt. A Köztársaságot csak a bánsági magyarok és németek ismerték el, a szerbek Szerbiához, a románok Romániához kívántak

tartozni. Ezt a kis intermezzót csak a nemzetiségek érzelmi kötődésének feltérképezése céljából említem.

A román világban sorra épülnek az ortodox templomok, a magyarok, németek keresik a helyüket ebben az új, számukra hátrányos világban, megerősödik a már eddig is létező bánási soknyelvűség, amely az 1960-as évekig tart. A temesvári ember négy nyelvű. Gyermekkorban, bújócskázás, fogócskázás közben válik azzá.

Az újmósicsai közösség megrémül, sokan odavesztek az első világháborúba, a második világháborús veszteségek sem kisebbek, és azt sem érzik a férfiak, hogy a hazáért harcolnának a frontokon – immár román egyenruhás – katonaként.

Az élet nehezen folytatódik. Románul nem tudnak, az impériumváltás ellenére Újmósicsa magyar református falu, teljes egészében, így esélyük sincs megtanulni a nyelvet.

Az iskola olykor román nyelvű, olykor magyar nyelvű, amikor éppen román nyelvű, semmi nem ragad rájuk, hektikus ritmusban nem lehet nyelvet tanulni. Belterjes közösség, miként a többi valamennyi magyar telepese bánási közösség, úgy tűnik, nincs szükségük román nyelvtudásra.

Az alábbiakban a nevek fiktívek, miként a vázlatok, életteredékek is.

Mégis, alighanem minden sor igaz. A következők történetek. A kezdetektől – mostanáig.

1.

Irma Gyulaváriról érkezett családjával, apukával és anyukával. Testvére nincs. Szülei nem örülnek választottjának, Bélának, aki városi, tősgyökeres makói a család, és erre olyan büszkék is, nehogy balul üssön ki a házasság. *Hun a garancia, hogy mögbeccsülsz a lányomat?* – aggódik Irma apukája, de a szerelemé az utolsó szó.

2.

Garancia nem volt, de a házasság sikerült. Béla olykor elment a kocsmába, nótába fújta a mérgét, a bánatát. „*Ak ácos út...*”, „*Látod édesanyám, látod édesanyém...*” fújta a többiekkel, estig, vagy éjszakáig, attól függően, ki milyen pórázon volt.

Ha végeztél a kukoricahántással, menjél el keresztanyádhoz, mondta Irma két évtized múlva szintén Irma lányának, őt kell elsőként meghívni a lakodalomba, *ő is hun otthon van, hun nincs, sokat jár a szomszédokhoz, siessél...*

3.

Irma meghívta a keresztanyját, otthon találta.

Tisztesseges lakodalom volt, hegedűssel, klánétással, cimbalommal, reggelig tartott. A vő apja a fronton maradt, félárva, de *csak a fiatalok szeressék egymást*, ismételtette Irma mindenkinek. A vő örökölt egy tanyát, nyáron oda költöznek ki, tervezgették.

A fiatalok, a legfiatalabb Irma és Árpai nevű férje szerették egymást. Az igazsághoz hozzátartozik, hogy csak az első két évben, annyira megbolondult a világ, hogy minden elromlott. Kollektivizálták az állatállományt, a földjeiket, ők pedig ahelyett, hogy esténként vígasztalták volna egymást, kétségbeesetten egymásnak estek. Árpai Temesváron egy gyárban helyezkedett el, biciklizett oda-vissza, Irma reggeltől estig a „kollektív” földjein dolgozott, a kicsi Irma és a kicsi Árpai többnyire nagymamánál volt nyáron is. A tanya már nem volt sehol. A tiszteletes úrra megharagudtak, mert a keresztelő előtt megrótták őket: miért nem szóltak az anyakönyvvezetőnél, hogy a lányuk Irma, nem Irina, később a fiú nevébe is belekötött, *Árpád, nem Arpad*, mondta magából kifordulva. Ez igaz is, csak hogy nem az ő dolga... Mit mondhatnának a beiratásnál, ha jóformán beszélni sem tudnak. Félnek, bizonytalanok a városban.

Árpai nehezen illeszkedett be a gyárba. Kinevették. Nem mert beszélni, mindenki szórakozott rajta. A gyárban körülbelül annyi román és német volt, mint magyar. Szép lassan ráragadt a legszükségesebb. Nem helyesen, de megértették.

Egyik nap a felesége nagy újsággal fogadta: a faluba költözött egy *oláj* ember, egy kukkot sem tud magyarul. Rendőr.

4.

Irma magyar iskolában kezdi el a tanulást, de ötödiktől szülei átíratják. Ha ő is a városba kerül, hogy fog beszélni? Árpai már román tagozaton kezd, ő három évvel fiatalabb. Elkezdnek beköltözni a faluba Biharból, Olténiából, különböző falvakból, mindenhol, a gyermekek együtt játszanak az utcákon. A román gyermekek is megtanulnak magyarul. Minden ötödik gyermek román már a hetvenes években. Irma nem érti a barátnőjét, aki magyar tagozatra adta a gyermekét. Nem fog érvényesülni. *Hun tanítanak ma magyarul? Elviszed Magyarországra? Hun fog érvényesülni?*

A legfiatalabb Irma Temesváron leérettségizik, románul. Árpi szakmát tanul, románul. Irma szeretné, ha otthon is Irinának szólítanák, úgy érzi, így elegánsabb, de a szülei kitartanak az Irma mellett. Büszkéek is arra, hogy ilyen szépen beilleszkedett, irodában helyezkedett el.

Irina megismerkedett egy jóképű mérnökkel, az az egy baj van vele, hogy román. *Oláj?* – kérdezi megrémülve Irma nagymama, és nem tud az unokavővel haláláig egyetlen szót sem váltani. De jól vannak, szeretik egymást: Gheorghe nagyon jó ember. A lakodalomban román és magyar zene van, hegedűs, akordionos, klánétás. Magyar és román asztalok vannak. Egymás mellett. Irina és Gheorghe. Tulajdonképpen szép pár. Egy lányuk születik. Irina. Apás. Nagyon jól tanul.

5.

Az édesanyját a helyi tanító figyelmezteti: ha magyarul beszél a lányával, egyik nyelvet sem fogja helyesen beszélni. És ő megérti. Ki nem szeretné a saját gyermeke javát...? Vasárnaponként a nagyszülőknél van, „*la ora cincii vin dupa tine*” (délután ötök érte jövök), és megy, pontosan ötök: „*esti gata cu temeie?*”, (kész vagy a házi feladatokkal), merthogy ő egy gondos édesanya. Azért a kicsi Irina tudja, hogy magyar, de nem gondol erről semmit. A barátnője kérdezi tőle, hogy ő hogy magyar, ha egyszer Romániában él, és Irina ezt nem tudja, eddig nem is foglalkozott ezzel. A *Miatyánkot* magyarul tanulta meg. *Mindent ért, és szinte mindent el is tud mondani*, bizonygatja édesanyja kátéoktatáskor a tiszteletes úrnak, és Irina lekonfirmált. Egy évig járt szombatonként a lelkészi hivatalba. *Szép volt*, mondja bizonytalanul. Sokat tanult magyarul.

Ő is leérettségizett. Egyetemre nem jutott be, de 89 után vállalkozásba kezdtek a szülei és ő megtanulta a könyvelést. Kisebb családi vállalkozás.

Férjhez ment. A vőlegénye a szomszéd utcából való, Danielnek hívják. Anyja Edit, apja Emeric, azaz, Imre. Szóval, Edit és Imre, magyar származású fiatal, csak nehezen beszél magyarul. Reformátusok. A református lelkészhez mennek, aki magyarul próbál beszélni velük, a fiatalok elnézően mosolyognak és próbálkoznak, „*birok jönni holnap*”, kérdezi a menyasszony, „*bir mondani románul is néhány szót?*”, kérdezi a vőlegény, a barátai románok, „*szép lenne*”, erősíti meg Irina is, „*hogy értse mindenki*”. A lelképásztor beleegyezik, aztán egyedül maradván estig dühöng, miért egyezett bele, de legalább református templomban es-

küsznek, vigasztalja magát. Friss házasként, Irináék felveszik a kapcsolatot a magyarországi rokonokkal, megnyíltak a határok. Nehezen tudnak érintkezni. Irina a legszükségesebbeket elismételteti az édesanyjával, mikor éppen Magyarországra utaznak. Kézzel-lábbal próbálkozik, végül marad a legegyszerűbb megoldás, angolul érintkeznek. Hogy nem jutott eddig eszükbe? Kétszer látogatják meg egymást, aztán „kihül” a kapcsolat. Nincs már közük egymáshoz.

És egyébként zajlik az élet. Irinát szorgalmas fiatal nőként ismerik. Újabban fodrásztanfolyamra jár.

6.

A lánya, a legkisebbik Irma, már nem Irina, ő Iréne, angol napközis óvodába viszik, Temesvárra. A férje viszi, Irina hozza. Néhány éve egykét kotnyeles nagyokos megpróbált a magyar iskola mellett korteskedni, nagyon jó lenne visszallítan. Házalltak, de Irina nem írta alá a kérvényt. „*Már nem bírnak visszamenni*”, érvelt a gyermekkori barátnőjének, „*nu cred ca e actual*”, „*nem hiszem, hogy aktuális*”. Sok dolga volt, nem is értette, a másoknak hogy van ideje erre. És mire jó ez.

Irma, Irma, Irma, Irina, Irina, Iréne.

Tíz éve én vagyok Újmosnicán lelkipásztor. A családlátogatáskor kiderül: a fiatal generáció romános hangszíjjal, igen szegényes szó-készlettel rendelkezik, és érdekes módon, helyenként még a délföldi nyelvjárás nyomait őrzi. Egyfajta végletekig leegyszerűsödött, romános szórendű, délföldi nyelvjárású különlegesség ez, és mégiscsak nyelv, mert használják. Egyesek magyar öntudatúak, mások nem.

Az anyanyelvi ápolást, kulturális programokat nem nézi mindenki jó szemmel, a hitépítő programokat viszont – az egész gyülekezetet. Tipikus „csángós” tünet. A vallás marad meg utolsóként.

A gyermekprogramokra igyekszem minél több gyermeket bevonni, azokat is, akik egyáltalán nem beszélnek magyarul, ilyen a vegyes-házasságokból származó 12 év alattiak 80%-a. Az egyező vallású házasságokból származó gyermekek is gyenge arányban beszélnek magyarul. A baráti körök vegyesek, megszokottá vált, hogy ha egyetlen román ember jelen van egy tíz-tizenöt fős családi eseményen, mindenki románra vált, hogy mindenki értse. Nem illik a román emberek előtt magyarul beszélni. Vakációs Bibliahétre kivisszük a temesvári Új Ezredév Egyház-község gyermekeit is, ők nagy arányban magyar iskolába járnak, így egy-

más között is nagyobb eséllyel beszél magyarul a két gyermekcsoport. Vannak olyan családok, akik észbe kapnak, kissé későn, hogy jó lenne megtanítani magyarul a gyermeket és külön járnak el hozzám. Vannak gyermekek, akik a kétéves konfirmációi előkészítés alatt tanultak meg valamennyire magyarul. Vannak, akiknek kényelmesebb az egynyelvűség, vannak, akiket nem foglalkoztat saját múltjuk, és nem is szívesen bonyolódnak bele ilyen témájú beszélgetésekbe. Mások igen.

Egy-egy újabb vegyesházasság küszöbén, a leggyakoribb mondatok: csak ők értsék meg egymást, mindegy, milyen nemzetiségű, csak legyen jó ember...

A magyar bálókban évente kétszer magyarul táncolnak, étkeznek, magyarul már nem énekelnek, a mulatós élőzene nem ad teret a közös éneklésnek...

Kizárólag a református templom maradt magyar.

Hát nem csoda, hogy nem akarunk több fotót. Amikor az ablakból, nagy ritkán, magyar beszélgetés szűrődik be, fölfigyelek rá és akaratlanul találgatom a hang alapján: ki lehet?

Pálfi József:

Várad vára elestének története egy kései krónikában

Keresztesi József (Veszprém, 1748 – Szalacs, 1812) református prédikátor élete és sokoldalú polihisztóriai munkássága sem a szakma, sem az érdeklődő nagyközönség előtt mind a mai napig nem kellően feltárt és közismert. Pedig azon tudós, prédikátorok sorába tarozik, aki igehirdetői¹ munkássága mellett gazdag levelezést,² nyelvészeti,³ poétikai,⁴ énekszerzői,⁵ református egyháztörténeti,⁶ magyar nemzet- és irodalomtörténeti,⁷ numizmatikai⁸ kéziratos anyagot hagyott az utókorra. Természetesen külön vagy éppen önálló kategóriába kellene sorolnunk a közel ezer oldalas kéziratos Naplóját,⁹ amelynek csak alig két-harmada látott napvilágot a 18. század második felében. Munkásságát folyamatosan dolgozzuk fel és tanulmánykötetekben, illetve reménység szerint majd könyv formájában is az érdeklődők elé tárjuk majd. Közben tervbe vettük egy-egy munkájának teljes terjedelmében való megjelenítését.

¹ OSZK Quart. Hung. 4o12. – Keresztesi József prédikációi. Valamint KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattára Ms. 2467. – Keresztesi József eredeti (saját kézzel írt) Naplója 1783–1810.

² Ráday Kézirattár K.1.28. Keresztesi József Apróbb Munkái, Leírta Szakács József. Olly Levelek, ...mellyeket Némelly Fő- és Tüdös Személyekhez – bizonyos alkalmazhatóságokkal – Deákul és Magyarul – Verseken és Szabadon 1780 esztendőktől fogva írtt Keresztesi József. 107–206.

³ Ráday Kézirattár K.1.28. A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar nyelv... 1–106.

⁴ Eddig több mint 62 latin és magyar nyelvű, különböző tematikájú versét gyűjtöttünk össze különböző helyekről.

⁵ KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattára Ms. 2454. – Templomban énekelhető UJJ ÉNEKEK...

⁶ Ráday Kézirattár K.1.28. A Tiszántúl való ref. szuperintendensek, püspökök életéről... 311–350.

⁷ Ráday Kézirattár K.1.28. Néhai Tiszteletes Bod Péter MAGYAR ÁTHÉNÁS nevű könyvének T O L D A L É K J A, 243–310.

⁸ TiREK R. 565. – Numo–Théka vagy Olly Pénzes Ládátka ...

⁹ RÁDAY Kézirattár K.1.27/1–2. Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma...

Élete a 18. század második felére, illetve a következő évszázad első évtizedére esik. A veszprémi „árva eklézsia” gyermekeként született. Iskoláit Felsőőrön, Mezőkeresztesen, Miskolcon, Sárospatakon, végül Debrecenben fejezte be. Két esztendeig (1777–1779) Hajdúböszörményben volt az iskola rektora. Ezt követően egy esztendőre (1779–1780) hollandiai peregrinációba ment, ahol előbb a Franekerában, majd pedig Utrechtben subscribált. Külföldi tanulmányait itt, ez utóbbiban fejezte be. Hazatérését követően első szolgálati helye Várad lett volna, de a meghívást követően objektív akadályoztatás miatt Vértesen kellett elkezdenie a szolgálatot. Majd 1784. január 1-vel kezdődően Váradon szolgált 1787 májusáig. Itt szinte felépítette az új templomot, de annak befejeztét mégsem várta meg, mert rögtön igent mondott a Szalacsiak meghívására. Élete végéig, 1812-ig ebben az érmelléki gyülekezetben szolgált és működött. Közben az érmelléki egyházmegye tanácsbírája (assesora) volt, halála előtt röviddel őt választották meg egyházmegye seniorává.

Keresztesi József írói munkásságában egyik sarkalatos és meghatározó szempont a magyar nemzeti történetírás ügyének szorgalmas szolgálata volt. Éppen ezért, ahol csak lehetett vagy tehette kitért a hosszabb-rövidebb ismeretek közlésére, gyűjtésére, áthagyományozására. Van olyan történeti tárgyú munkája is, amelyről csak sejtjük, hogy lappang valahol, de többet nem tudunk róla.¹⁰ Ilyen ismeretlen kézirat az, amelynek csak a címét ismerjük, de egyebet nem tudunk róla.¹¹ Erről a Szakács József által összeállított, a magyar nemzet történetével foglalkozó munkákat összegyűjtő irodalom katalógusából tudunk.¹² A magyar nemzeti történelem különböző részleteit megvilágító összefüggésekre, részletekre vonatkozóan számtalan példát sorolhatnánk. Jelen tanulmányunkban csak egy rövid, de nagyon érdekes és értékes részletre fogunk kitérni.

¹⁰ A történeti tárgyú munkái közé tartozik még egy eddig ismeretlen kézirat is, amelynek csak a címét ismerjük, de egyebet nem tudunk róla. Ezt is a Szakács József által összeállított a magyar nemzet történetével összegyűjtő irodalom katalógusából tudjuk.

¹¹ Keresztesi Josephi Conspectus Historiae Hungaricae A primis Pannoniae populis - usque ad Andream Venetum, Reg Hung. MS. [JSz?] Keresztesi József: Magyarország történetének áttekintése Pannónia első lakóitól Velencei [III.] Andrásig, Magyarország királyáig [?] (Ford. Kovács Teofil).

¹² Ráday Kézirattár K. 1. 113. Catalogus Auctor

A Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség levéltárába „hazakerült” Protocollum¹³ őrizte meg számunkra a nagy múltú eklézsia történetének rövid leírását 1557 és 1784 között. Az eklézsia a 227 esztendőnyi időszakból mintegy 123 és fél esztendőt, a „halál árnyékának völgyében” járva vészeltte át a lét és nem lét határán. Keresztesi 1784. január 1-től lett az eklézsia lelkipásztora, akinek gondos figyelme arra is kiterjedt, hogy az őt megelőző időszakot is többé-kevésbé megőrökítse. Az eklézsia első nagy korszakának utolsó, sötét napjai az „Erdély kapujának” számító váradai vár küzdelmes védelmének és elesésének másfél (július és augusztus) hónapja volt. A vár védelmének, feladásának és a várbeliek „szélnék eresztésével” a vár és a város szinte teljesen kiürült. Ennek történeti leírását őrizte meg a kézirat anyaga, mintegy tíz oldalon keresztül.

A magyar nemzeti történetírás a váradai vár elesésével kapcsolatosan viszonylag szerény korabeli dokumentumkészletre kénytelen hagyatkozni. Ezzel a kézirat anyaggal szeretnénk hozzájárulni témánk korábban és újabban közölt szakirodalmához.¹⁴ Többszörös okunk is van erre. Bár új elemet nem fedeztünk fel benne, ezzel együtt a témát illetően mégis nóvumnak kell tekintenünk a kéziratot, másfelől sokat elárul Keresztesi történelem szemléletéről, aki jól ismerte a téma korabeli „szakirodalmát”, harmadszor, miként néhány oldallal későbbben a Protocollumban meg is jegyezte, hogy munkáját „az öreg emberek relatiójából” is írta.

Rögtön a török általi ostromhoz vezető előzményekkel kezdte történelmi visszatekintését. Már az elején fontosnak tartotta kihangsúlyozni, hogy a Rákóczi pártjához tartozó Váradot a török tulajdonképpen megbüntette a fejedelem korábbi engedetlensége miatt. A várbeliek a háborúból hazatérő sebesült fejedelmet befogadták, aki halálos sebei-vel május 9-én „Váradra szaladt” és néhány hét múlva, május 27-én itt

¹³ A.- O. A Nagy Várad Reform. Ekléziának PROTOCOLLUMA... A Protocollumról röviden csak annyit, hogy ez 108 főlíoni manuscriptum a Nagyvárad-Olaszi Református Egyházközség tulajdonában található ma, amelyet Keresztesi 1784. január 1-től kezdett el vezetni. A manuscriptum oldalborítóján a Történeti leíró és jegyzőkönyv megnevezést olvassuk. Jó okunk van feltételezni, hogy valamikor 1792-ben borították be. A mű néhány oldalt leszámítva szinte teljesen mértékben az ő munkája.

¹⁴ Lásd Szakály Ferenc: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája, 1980, 61–63. Illetve, „Várad várának, az pogány török által megh szállásarul...”, 2013, 219–223.

halt meg. A közel másfél hónapig tartó ostromnak számtalan összefüggését oldalakon keresztül részletezte. A várostrom leírása kapcsán két – magyarra is lefordított – latin nyelvű mellékletet jegyzett le. Az elsőben, az 1660. augusztus 27-i szerződés *nyolc pontját* ismertette, amelyekben a várbeliek, a vár feladásának feltételeit közölték a törökkel. A második melléklet három nappal később 1660. augusztus 30-án kelt. Ebben Ali pasa válaszát olvashatjuk. Annak az Alinak a válasza ez, akinek az ostrom másfél hónapja során „mind eddig ízetlen volt az ebédje”, a hosszan elnyúló, korábban könnyű prédának hitt váradi vár miatt. A két jelentős kortörténeti dokumentumot a Bethlen János féle munkából vette át.¹⁵

Rövid krónikájának forrását nem nevezte meg, de a téma korabeli „szakirodalmát” ismerve megállapíthatjuk, hogy Keresztesi jól ismerte Szalárdi János siralmas krónikáját is. Ebben az erősít meg bennünket, hogy a Protocollum harmadik részében Szalárdira kétszer is hivatkozik (*Extractus ex Chronico MScripto quod Titulum habet: Siralmas Krónikának Kilentz Könyvei, mellyeket megírt Szalárdi János 1662-dik Esztendőbe, Speciatim Libro VII. Cap. 7. Ad Anno 1660 de Ecclesia Refta Varadiensis Communitate, Templis et Ministris seu Concionatoribus sonans*).¹⁶ Nem lehet kérdés az, hogy a kéziratnak az eredeti vagy valamelyik másolatát használta. Az eredeti munkának ugyanis, a szerző halálát követően meglehetősen mostoha sors jutott és ma sem tudni, hogy hol található.¹⁷ Kemény Zsigmondnak köszönhető, hogy az eredeti kéziratot felhasználva, az egyetlen teljesnek tekinthető művet még 1853-ban kiadta.¹⁸ Ugyancsak Szakály említi meg azt is, hogy 18-19. Században feltehetően több másolat készült a Siralmas krónikából, ám ezek közül, Magyarországon ma mindössze kettő található meg.¹⁹

Azt tudjuk, hogy Keresztesinek élő kapcsolata volt a könyvtárral is. Megvizsgáltuk a Debreceni Református Nagykönyvtár tulajdonában

¹⁵ Ioannis Com. De Betlen COMMENTARII..., 29–33.

¹⁶ Protocollum, III. rész, A Nagy Váradi Ref. Ekklesiának másodszori fel-állítására tartozó Irások, Adnexamok (55–73).

¹⁷ Szakály F, 1980, 60.

¹⁸ Szalárdi János Siralmas magyar krónikájának kilenc könyvei. Kiadta Kemény Zsigmond, Pest, 1853.

¹⁹ Szakály F, 1980, 64.

lévő Siralmas krónikát is.²⁰ Minden valószínűség szerint Keresztesi az itt található manuscriptumot használhatta. Szalárdinak erről az 1760. esztendő előtti időszakból való másolatáról Szakály nem tesz említést korábban említett művében. Ebben a borító tábla belső lapján a következő megjegyzést találjuk: *Sinai Miklóse ab Anno 1760 Ex originali Exemplari suis sumt[i?]bus transcribit curatus*. E szerint Sinai másoltatta le ezt saját költségén, az azonban nem ismert, hogy mikor kerülhetett a kötet a Nagykönyvtárba. Megvizsgáltuk ezt a kéziratot is. A korábban említett Protocollumban található kivonatok szóról-szóra megegyeznek az itt olvasottakkal.

A következőkben lássuk az említett anyagot a maga teljes terjedelmében, amelyet nem kommentálunk, nem is javítottunk, hanem eredeti formájában közlünk. Megjegyezzük még azt is, hogy az eredeti kéziratból a nyolc pontos megállapodást, illetve a basa válaszát, amelyek latinul íródtak, azokat nem írtuk át, mivel semmiben sem különböznek attól, amit a Keresztesi által is megnevezett eredeti forrásban olvashatunk. Itt csak ezeknek, a Keresztesi által lefordított magyar nyelvű változatát közöljük.

Az Erdélyi Fejedelmek a Török alatt lévén, a Fényes Portának híre és engedelme nélkül valami Nagy dologhoz nem foghattak, de II. Rákóczi György Fejedeleme ezzel nem gondolván A. 1657 a Lengyelek ellen 50000-ből álló haddal ment, az holott először a Szerentse ámbátor kedvezett, Krakkót a Fő Várost is kezébe adván, de végre vakot vetett a Kotzka, mert mindenfelől megfordulván, maga ugyan 300 magával Máramarosba vissza lopakodott: az egész tábor pedig Kemény János Generális alatt Podoliában a Tatároktól megveretett és nagyobb részint sok Fő emberekkel edjűtt Krimbe rabságra vitetett. Ezen engedtelenségéért Rákóczi Fejedeleme a Török Császár IV. Mahumet meg haragudván, meg parantsolva keményén az Erdélyi Státusoknak, hogy Rákóczit tovább Fejedeleme ne esmérjék, hanem mást válasszanak. E szerint választatott Rédei Ferentz Gyula Fejér Váron 1657-be Novemberben, melly választást akkor Rákóczit is helyben hagyott: de nem nézhetvén soká mást a maga székiben, azután egy néhány hetekkel Rédeivel a Fejedelemséget, a Medgyesi gyűlésben 1658 Januáriusban le tétette, és a Törökkel hadra készült. Mindazáltal először

²⁰ TIREK R. 59.

a Fő Vezérnek engesztelésére, ki már 100 ezer néppel, a Tatár Chámmal és az Oláh országi Vajdákkal Erdély ellen indult, a Státusok meg edjezéséből Bartsai Ákost és egyebeket Jenő alá küldötte követségbe: de a Fő Vezér Achmet Kuperli erre semmit nem hajtván, az Erdélyi adót is meg öregbítette, és Bartsai Ákost Rákóczi helyett Fejedelemmé tette. Kinek változó elméje miatt nagy része Erdélynek még is Rákóczihoz tartotta hűségét, s ezek között Nagyvárad is, mellyért is Rákóczi Bartsait szorongatta, és Szebenben egész 1660-dik esztendeig meg szállásban tartotta, amikor Rákóczi ellen, Bartsainak segítségére menvén a Budai Achmet Szejdi Basa, Kolosvárhoz közel, Gyalu és Fenes között Rákóczival d. 9 May meg ütközetben Rákóczi Fejedelem, 4 sebeket, kettőt a Fején kapván, Kotsin Váradra Szaladott, holott azután 18 nappal d. 27 May a sebek miatt meg holt, és innen Etsedre vitetvén, ott el temettetett.

Hogy tehát Várad a Török iránt engedetlen Rákóczi György pártját tartotta, Aly Basa temérdek néppel és hadi készüléssel, ezen régi és sarkalatos Várunk meg szállására el közelgetett. A Várnak Fő Kapitánnya volt volna Haller Gábor, de ez az Aly táborába arestomba tartatott. Vice Kapitány volt Gyulai Ferentz, de Rákóczi György temetésére volt Etsedre. Ezen meg szállást előre által látván a Váradiak, eleséget elégségest szerettek bé. Ágyúik, és más egyéb készületeik annyi volt, hogy a Vár feladás után is bámulást okozhatott. Minthogy pedig bizonyos Vezérek nem volt, ezen fogyatkozást Ibrányi Mihály, egy bátor és vitéz Úr ki pótolta míg el nem esett. Illy megszorulásban lévén a Váradiak, küldöttek Bártsai Ákos Fejedelemhez, de ez maga is szoros őrizet alatt lévén az Aly Janitsári közt semmi jóval nem lehetett, másrésről Bóldvai Márton Bihar Vármegye Vicé Ispánnnyát küldték Veselényi Ferentz Palatinushoz, hogy Leopold Császártól nyerjen segedelmet. De ott is a segítség a sok Deliberatiók közt el maradt, ámbár a Tisza mellett Rakamaznál hevert a Német tábor, mellyre nézve minden külső segítségnek reménylésétől meg fosztatván, a Várad Nép össze esküd, hogy a Várat mind holtig oltalmazzák, kik közül sokan Hiteket meg szegvén el szöktének. Némely kevés Katonák, Lakosok és Deákok tehát, kik az Asszonyokon és gyermekeken kívül tsak 850 vóltanak, a Várba bé mentenek és ismét össze esküdtek, és az Isten Nevének segítségül hívása közt várták a Várnak meg szállását, melly ilyen renddel ment véghez:

A 1660 d. 14 July, Aly Basa Nap kelet felől Velentzéhez szállott a fák közé táborba, Nap nyugotra pedig más táborba Szejdi Basa a Körösnek

mindenik partját el foglalta. Harmadik sereg északra Aranyas és Ablakos nevű Szőlő hegyek között szállott meg.

D. 15 July Bartsai Ákos által iratott Aly levelet mellyben a Vár fel adását sürgeti, az engedőknek életet, az ellent állóknak pedig halált ígervén. De a Várbeliek Szejdi Basának Assecuratióját mutatták, azt mondván, hogy ha Aly félben nem hadja a Várszállást, a Szejdi esküvését póznára függesztvén az Istent hívják a Hitszegésnek meg büntetésére. De a Szejdi Levelére Aly B. semmit nem figyelmeztet.

Ezzel nem bóldogulván Aly, a Veres Bástya ellenében Nap keletről nagy sántzot hányatott, és erre helyheztetvén tizen egy nagy ágyúkat, azt lövette: de minden kár nélkül, minthogy a golyóbisok felette mentenek el. Ezzel meg nem elégedvén, az Ablakos Szőlő hegyre 30 sűgár ágyúkat vonatott, mellyekkel a Várnak belső épületit lövette: de ezeket is haszon nélkül. Három hetek múlva észre vévén Aly az hibát, alsóbb lineákra vétette az ágyúkat, és a Várbeli épületeket össze töretvén, a le omló falak, a Katonákban és Asszonyokban sokkal több kárt tettek, mint sem eddig a Török ágyúí, és e volt a Várbelieknek legelső veszedelmek.

Így is az Aly B. reménységének későbbben fojván a munka, holott már is ezer Katonáit lötték el a Várból: tehát harmadik sántzot hányatott Nap keletre az Aranyos Bástya ellenében. És el hagyván a maga sátorát számtalan néppel olly mély és széles árkokat ásatott a Vár felé, hogy néhol ezer Janitsárok is meg állhattak, még is azokat sem látni, sem löni nem lehetett. Így a Vár árkához közelítvén igen nagy rakás földet hányatott, mellyre sok öreg ágyúkat vonatván, az Aranyas és veres bástyákat, a kőfalaknak s azokon lévő Katonáknak nagy romlásával, sok napokig lövette, még sem lankadott meg a Várbelieknek vitézsége.

Negyedik és ötödik lövő helyet is kerestetett tehát t.i. a Sz. István és Sz. Péter nevű hegyeken, honnan a Várat kedvekre vesztegették a Törökök: de még sem hagyták magokat a Magyarok. Mellyért is Aly gyűjti az Ágyúkkal bánókat, kik többnyire Mahumedánusokká let Olaszok voltak, s tanáskozott velek, mit kell a Várral tsinalni, kik azt felelték, hogy ha tsak a Vár árkaiból a vizet el nem veszik nem lehet bóldogúlni. Mellyre nézve Aly, táborának minden erejével, a Köröstől fogva, az Aranyas bástya irányába nagy árkot ásatott, és a Víznek nagyobb részét ezen a Körösbe vétette. De mégis sok Víz maradván a Vár árkában hijjában látattak munkálkodni. Szerentsétlenségére pedig a Várnak, volt egy fogoly

Magyar Kurva a Török táborban, ki azt mondta, hogy ő a Várba szolgáló volt mikor Bethlen Gábor Fejedelem építette a Bástyát, melly most Bethlen bátyájának mondatik, és látta mi módon lehet ki venni a vizet a Vár árkából. Ezen szajhát nagy örömmel vitték Aly B. eleibe, ki mindjárt szabadulást ígervén néki, azon helynek megmutatására küldötte, mellyet az meg tselekedvén, a Törökök azonnal a Petze vizétől mély árkot ástak a Bethlen bátya felé, és az árokban lévő vizet egészen a Petzébe botsátották, melly meg lévén a Törökök közt nagy öröm, a Várbelieknek pedig méltó szomorúság támadott.

Aly Basa tehát, a ki eddig nem reménylette a Vár meg vételét, Hatodik sántzot hányata a Csonka Bátya ellenében, és onnan úgy löhetett, hogy sem az Aranyas, sem a Csonka Bátyán senki sem maradhatott. Ez Csonka Bátyának hívatik azért, hogy 1598-ban Szaterezi Memhet Fő Vezér, 160 ezer emberrel Váradot Nyáry Pálra meg szállván, ezen Bátyát össze törette: de a Várat, holott 7000 embere veszett, meg nem vehette, mellyért is 1599-ben a Török Császár ötet megfojtatá.

Hogy semmit el ne mulasson Aly B. Délről a Vár árka mellett ismét Sántzot rakata, és onnan Két Nagy ágyúkkal az Aranyas bátyának Kazamatáját, mellyből néki sok kárt okoztak, haszontalanná tette. Ezen kívül ugyan Délről a János Király Bátyájának felső részét is el rontatá.

Már minthogy Víz nem volt a Vár körül: föld alatt való jukat kezdett ásatni a Vár alá: de ebben a sok iszap miatt nem bóldogult: azért az aranyas bátya ellenébe nagy töltést kezdett készíttetni, négy nap s annyi éjjel hordják a nagy gerendákat, és a követset kosarakkal a Törökök: de a Várbeliek nagy ágyúkat vonván az Aranyas és csonka bátyákra a töltést és a rajta dolgozókat össze lötték Aly Basának nagy bosszúságára. Az elrontott töltéshez ismét nagyobb erővel hozzá fogtak a Pogányok, mellyben hogy elő mehessenek, az Aranyas, Csonka és János Király bátyára, a Sz. István hegyéről pedig bé a várba zápor esső módjára meg szűnés nélkül lövetett Aly Bassa, úgy hogy az egész Várban nem volt semmi hely, melly a veszedelemtől üres lett volna: mindazáltal a megszállottak ágyúkkal, puskákkal olly vitézül forgolódtak, hogy 8 nagy ágyúit Alynak elrontattak és sok népeit meg ölték. Mellyért Aly dühösködvén Bartsai Ákost rúttul szidta és kevésben múlt el hogy meg nem ölette.

Azonban a Vár meg szállásának 32-dik Napján, t.i. d. 15 Aug. igen véletlen történet ese a várban, u. m. a Puska-Poros ház, mellyben voltak

Gránátok, nagy golyóbisok és más oltalomra tartozó eszközök Kürti János gondtalansága által gyertyáról meg gyúladott, és sok házakat fundamentomostól fel vetett, és nagy roppanással száz és egy néhány embereket életektől meg fosztott. Mely történet a Várnak ezen meg szorulásában meg betsülhetetlen kárt okozott.

A töltést azonközben nagy erővel tsinálták a Törökök, és már addig vitték hogy az Aranyas bátyát is által fúrták. Látták ugyan ezt a Magyarok, de kívülről meg nem akadályoztathatták: hanem az Ibrányi Mihály szorgalmatossága által, belülről kezdettek nagy lyukat ásni a Törökök ellenébe: mellynek földje mivel hányt föld volt, gyakran le omlott, és így mind a lyukat, mind a munkát szükség volna nagyobbítani. Minthogy pedig a Várbeliek régi számok tsak 600-ra szorult: az Asszonyok és Leányok is, mint a Férfiak dolgoznak. De mivel a Veres bátya alá is hasonló lyukat ástak a Törökök, lehetetlen vala, hogy mind a kétfelé eleget tegyenek a Várbeli kevés és fáradt személyek.

Elvégezvén immár az all-lyukakat a Törökök d. 24 Aug. pukska porral meg rakták a Bátyák allyát, melly fel lobbanván, az egész Vár föld indulást képzelő nagy meg rázóadásban reszketett, a Veres bátya fundamentumától fogva fel fordult, és Tíz öl szélességű rés esett rajta. Az Aranyas bátyának ugyan nem volt szinte illy nagy romlása: de azon is egész sereg ellenség bé mehetett. A Puska por fel vetődésének ki menetelét, minden seregeit készen tartván, nyughatatlanul várta a Basa, melly hogy kívánsága szerént esett, hogy a Várbelieket meg oszlassa, mindjárt parancsolt 6000 Töröknek, hogy a csonka bátyára lajtorjáján fel hágjanak, a több számtalan népét pedig a le romlott bátyákra küldötte, nagy jutalmat ígervén annak a ki leg először a Várba mehet. Nagy bátorsággal rohannak a Várnak a Pogányok, és egy néhányszor sok zászlókkal, mind a Veres mind az Aranyas bátyákra fel hágtanak. De a Várbeliek kéméletlenül nyakazván s egy néhány zászlóikat el nyervén, szerencsésen vissza verték. Még az Asszonyok is nem gondolván az halállal forró szúrokkal, s fazék vizekkel forgolódtak, mellyek által ditséretes példával a Törököket kopasztották.

Nap feljövételitől fogva ámbár 12 óráig tartott ezen rettentő viaskodás: mind azáltal még is illy kevés néptől az a Sokaság melly több volt 40 ezernél. Gyalázatosan vissza veretett. A kik pedig a Csonka bátyát meg akarták hágni, minthogy egy lajtorja sem érte-fel, semmire sem mehetének: és így lön vége ezen Vár vívásuk ekkor.

De a Magyarok részéről sem volt vér nélkül e Pálma: mert minden jó Katonák többnyire vagy el estek, vagy meg sebesedtek. Ibrányi Mihály is ama bátor szívű Keresztyén Vitéz Vezér midőn a Pogány a Várból ki vágta sebbe esvén, az Nap az Istennek, kinek Ditsőségére fel áldozva életét, meg adta a maga Lelkét. Kinek halálával mindenben meg lankadt a hadi Virtus. Már csak 300 voltak a Várbeli Vitézek, de ezeknek illy kevés számokat Aly Basa nem tudván, minekutánna a maga Fő Cancelláriusát ki a Janitsárok feje volt, és sok Török Fő rendeket s 3 ezernél több népet el vesztett volna, a maga szakállát tépvén, mind a győzeleletről, mind maga életéről kérelkedett: a minthogy nagy mórás is volt az egész táborban, kivált a Janitsárok közt, kik azt mondták, hogy ha még egy próba által a Várat meg nem vehetik, az Aly Basa ki ontott vérével fognak parentálni a meg-öletett Törökök lelkeiknek.

A meg-eshető veszedelemtől félvén tehát Aly Basa meg-parancsolja hogy az egész tábor rakás fákat hordjon össze, melly meg lévén, nagy hirtelenséggel a Veres bástyának magasságával edező széles töltést csináltat, azonban minden bástyákra ágyúztatván. Nem is messze volt a Bástyával ezen magas fa töltés, midőn a szegény Várbeliek imitt amott meg vonván magokat, s némelly alkalmas helyeket puska porral meg töltvén, a bé rohanó Törököket a levegő égbe repítették. Midőn ebben foglalatoskodnak a Várbeliek egy Horváth Katona, melly nemzetből egy Compánia volt a Várban, a Török táborba által szökvén, mind a Várbelieknek kevés számát, mind a miben munkálódnak le beszélte. Aly B. egyebet el hitt, de hogy olly kevesen volnának azt nem hihette, minthogy leg alább is 4000 embert gondolt a Várban lenni. A Várbeliek tehát elgondolván azt, hogy az által szökött Horváth által minden állapotjuk tudva léssen az ellenségénél, mind hogy két bástyájok el romlott, mind hogy a Nagy töltés csak nem a Várig vagyon, mind hogy kevesen lévén az ujj próbát ki nem állhatják, mind pedig hogy segítséget sohonnan sem reménylhettek.

d. 27. Augusztus a. o. el végezték, hogy a Várat fel adják, a minthogy az Nap Fejér Zászlókat mutatják fel a Bástyákról, a feladásnak jeléül, melylyel Aly Basának, kinek mind eddig ízetlen volt az ebédje, jó Apperitust csináltak.

A Vár Feladásának Conditioi vagy Punctumai pedig, mellyeket a Várbeliek adtak a Török eleibe ezek voltak:

- I. A Várad Váron és eleitől fogva aboz tartozó helyeken kívül, sem más Várat, Kastélyt, mező Várost vagy majorokat el ne vegyenek az Erdélyiekől.
- II. Valaki a Várnak, vagy Várad Városának lakosai között, akár most itt akar maradni, akár idővel, Feleségestől s gyermekestől vissza kíván jönni, annak minden jószágát bírni, és az Erdélyi Törvények szerént élni meg engedtessek.
- III. Három vagy Négy Napig, míg az útra készülnek, szabad legyen a Várban mulatni, mellyek el tévén, adjon Aly B. elégséges szekereket, azon Jóságokat, mellyeket el vinni akartak el szállítására. Midőn a Várból fegyveresen minden tselédjeikkel ki jönnek, sem bosszantás vagy fosztás rajtok ne essék, melly hogy jobban meg lehessen, a Vár körül lévő Jantsárokat onnan küldje másuvá, és elégséges kíséző sereggel, oda az hova menni akarnak, őket el kísértesse.
- IV. A Várad Káptalanban lévő Levelek és Jóságok Erdélynek vissza adassanak.
- V. A Typográfia és a benne lévő Biblia Exceplárok nekik vissza adódjanak.
- VI. A Rákóczi a Török Portához való engedelmségért tömlőzre hányt, vagy Szejdi Basa mellett hűségesen szolgáltak, azok ne csak a magok jószágokat bírassák, hanem akarbol akarnak lakni a Török Császár birodalmába, adó fizetés nélkül élhessenek.
- VII. Minthogy ők a Várat a hatalmas Császár birtokába bocsátják: tehát parantsolja meg Aly Basa hogy minden károkért az Erdélyi Fejedelem eleget tégyen.
- VIII. Minthogy minekutánna Jenő, Karánsebes, Lugos és Várad Erdélytől elszakasztatnak s az Ország el pusztított, csak imitt amott marad Erdély: tehát az Esztendőnként való Adónak alább szállításáért, Aly B. tartsa magát köteleessnek, hogy a hatalmas Császár előtt esedezzzen. Végre, hogy a Nagyságos Aly B. és a több Basák, Agák, Bégek, s minden elsőb Török Tisztek, ezekről való esküvéseket, s tulajdon kezekkel írt leveleket által küldeni tartozzanak.

Látván Aly B. a Várbeliek által küldött Punctumokat, így felelt:

Valamit kívántok mind helyben hadjuk. Minden javaitokat szabadon bírhatjátok: de meg lássátok, hogy tsalárdság ne legyen dolgotokban. Két száz szekeret adok, kíséző sereg is léssen. Hónap a Várból ki kell mennetek. A Jantsárok Agáját rendeljük bizonyos sereggel, hogy tüteket midőn a Várból ki mentek oltalmazzon. Menjetekek békével az hova akartok. (L. S.)

P.S. Kapitány! Tisztek, Nemesek és minden Váradiaik edjen, edjen! A ti kívánságaitokat meg értettük, és minden punctumokra reá állottunk, minthogy a hatalmas Császárnak pártfogása alá vontátok magatokat. A ti kívánságotok szerént

légyen minden dolog. A Várból szükség ki menetek. Akármerre akartok menni Basákat, Bégeket adok mellétek, bátorságos utatok leszén. A ki pedig közzületek itt akar maradni, házát, kertjeit, szőleiket, szántó földjeit azonnal vissza adom. A távol lévők is ha vissza jönnek, ugyan azon szabadossággal élhetnek. Az Oskola minden hozzátartozókkal kár nélkül maradjon nálatok. A Típopográfia minden szerszámaival tettek légyen. Hogy a hatalmas Császár előtt ezután érettetek esedezni kész lesztek, s a mit kértek meg is nyeritek, arra magamat ígérem. Hogy pedig mind ezeket meg fogjuk tartani, esküszöm a Mindenható Istenre, a mi Szent Prófétánkra Mahumetre, és a hatalmas Császárnak Fejére. Mellynek emlékezetire, adjuk ezen, petséitünkkel s kezünk irásávl meg erősített Levelünket. Költ 1660 Kis Assz. havának 30-dik napján. A Várad mellett lévő Táborban.

Ezek így lévén, még az nap t.i. d. 30 Aug a Várbeliek, kik az Asszonyokon és gyermekeken kívül 300-an vóltanak, a Várból ki jöttek, és Szejdi Amhet Bassa, Törökkel késérvén őket 40 Szekereken Debrecenbe szállítottak.

Ezt az igen kevés népet látván a Törökök, sokan nagy álmélkodással tsudálkoztak, mások pedig fogaikat tsikorgatva bosszankodtak, hogy ennyire, illy sokáig tudták tartani a Várat, és nem hitték, hogy a többi el nem szökött vólna. Ezen Vár vívásban 4 Török Fő tiszt és tízezer közrendű Törökök vesztenek el. Így juta Pogány kézre az egyenetlenség miatt Várad. Így esett porba ennek régi ditsősége. Így pusztula el az itten lévő Refta Ekklésia és Fő oskola, midőn száz és három esztendőig tartott vala a Reformatiótól fogva.

Eddig tart a Keresztesi féle várostrom, várfeladás és elvonulás-történet leírása. Ettől kezdve rátér arra, illetve azokra az eseményekre és következményekre, amelyek 1660 augusztusa történtek a váradi reformátussokkal. Ez azonban nem tartozik most közvetlen témánkhoz.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- TiREK R. 59 - Szalárdi János: „Siralmas magyar krónikáknak kilencz könyvei...” Másolat, 1760 előtt. Megj. Sinai Miklóse ab Anno 1760 Ex originali Exemplari suis sumt[is]bus transcribit curatus.
- „Várad várának, az pogány török által megh szállásáru...” Szalárdi János emlékirata Várad 1660. évi veszedelméről. Hasonmás kiadás (Szerk. Balla Tünde és Lakatos Attila) Országos Széchényi Könyvtár – Budapest, Partium Kiadó – Nagyvárad, 2013.
- Szakály Ferenc: Szalárdi János és Siralmas magyar krónikája. In. Siralmas magyar krónika. Budapest, Helikon Kiadó, 1980.
- Szalárdi János Siralmas magyar krónikájának kilenc könyvei. Kiadta Kemény Zsigmond, Pest, 1853.
- Gyalókey Jenő: Nagyvárad ostroma 1660-ban. Hadtörténelmi Közöny 12 (1911).
- KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattár Ms. 2454. – Templomban énekelhető UJJ ÉNEKEK, mellyek Három Szakaszokra osztattak. Az Elsőben vagynak: Vasárnap, Hét köz-nap Penitenciális és Úr-Vacsorájakor. A MÁSODIKbann Innepeken. Az HARMADIKbann Bizonyos Alkalmatosságokban mondhatók KERESZTESI JÓSEF Szalacsi Prédikátor készítette 1806 Máius Hónapba...
- KEK – Külön Gyűjtemények Kézirattár Ms. 2467. – Keresztesi József eredeti (saját kézzel írt) Naplója 1783–1810.
- OSZK Quart. Hung. 4o12. – Keresztesi József prédikációi.
- Ráday Kézirattár K.1.28. Keresztesi József Apróbb Munkái, Leírta Szakács József. 1. A bárkai nyelvből ágaztatott Magyar nyelv...1-106. 2. Olly Levelek,...mellyeket Némely Fő- és Tüdös Személyekhez - bizonyos alkalmatosságokkal - Deakul és Magyarul - Verseken és Szabadon 1780 esztendőktől fogva írtt Keresztesi József. 107-206. 3. Néhai Tiszteletes Bod Péter MAGYAR ÁTHÉNÁS nevű könyvének T O L D A L É K J A mellyet... öszve-szedegette Keresztesi József N. Váradon 1786. Eszt. Karátson havában, 207–242. 4. De Rep. Hung. Litteraria (optime merite Viri) Clarissimi ac doctissimi (Petri Bod)...excitavit Josephus Keresztesi In Ecclesia Helv. Conf. M.Varadiensi primus post deductuan Tolerantiam Christianam V. D. Minister MDCCCLXXXVII,243–310. 5. A Tiszántúl való ref. szuperintendensek, püspökök életéről...311–350.
- TiREK R. 565. – Numo-Théka vagy Olly Pénzes Ládátka a mellybe Némely Római Consulok Imperátorok – Európai Országok – kivált a Ditsőséges Magyar Királyoknak és Fejedelmeknek Régibb és Újjabb Fojó és Emlékeztető – kisebb és Nagyobb – Arany – Ezüst és Réz Pénzeiket, mellyeket Sok Esztendő alatt öszve Szerzethetett, Rendel lerakta s rövid Jegyzésekkel megvilágosította. KERESZTESI JÓSEF Bihar Vármegyében, Szalacsi Református Prédikátor. 1795.
- A - O. A Nagy Váradi Reform. Ekklésiának PROTOCOLLUMA, mellyet Midőn Ama hatalmasan Uralkodó Római Császár és Magyar Orsz. Királya a Fels. II-dik Józseftől kegyelmesen meg-engedtetett Vallásbeli szabadságnak kedves Gyümöltseivel,

ezen Ekklesia is 123 esztendőig tartott Lelki Éhsége után – MDCCLXXXIV-dik Eszt. Első napján élni kezdett volna. Készítettet a végre, hogy ebbe... minden meg-tartásra méltó Dolgok, a következőknek hasznokra, s tanúságokra szorgalmasan béirattassanak, Mellyeket is hűségesen fel jegyezni el kezdett KERESZTESI JÓSEF A N. Váradi Ref. Ekklesiának ismét fel állása után első L. tanítója 1784-dik Esztendőben. (Történeti leíró és Jegyzőkönyv a Nváradi Ref. Egyháznak. 1557-1792).

RÁDAY KÉZÍRATTÁR K.1.27/1–2. Keresztesi József Életének Rövid Lajstroma, mellynek I–ső Része: Ifjúságát, éltének 29–ik esztendejéig, II. Része Akadémiai útát, s más Országokon való járását, III–dik Része Ettől fogva életének részét foglalja magában. Az eredeti Kéz–Írásról leírta Szakács József, Szalacsi Rektorságában. 1821. és 1822. eszt.

Ioannis Com. De Betlen COMMENTARII De REBUS TRANSILVANICIS Proximis Ab Gabrielis Betlenii Triginta Quatuor Annis Gestis. Editio Nova. Pars Prior. VIENNAE, Tipis Iosephi Nobilis De Kurzböck. MDCCLXXVIII.

Böszörményi István:

A losonci református gimnázium rendszabályai a XVII. század végén

A mohácsi vész után három részre szakadt Magyarországon gyorsan terjedt el a reformáció, előbb a lutheri, később – főleg a kifejezetten magyarlakta területeken – a kálvini (helvét hitvallású, református) irányzat is, amely a hit és a tanítás szerves egységét, a Szentírás közvetlen hozzáférhetőségét hirdette és érvényesítette. Ilyen indítékból született meg az első teljes magyar nyelvű bibliafordítás, és alakult meg az anyanyelvi oktatást adó elemi iskolák mellett a református gimnáziumok, kollégiumok egész sora: Pápán 1531-ben, Sárospatakon 1549-ben, Debrecenben 1551-ben. Ezek egyre nagyobb hírnévre tettek szert, és ezt napjainkig bírják, ugyanakkor „a történelmi Magyarország területén más helyen is voltak magas színvonalú, hírneves iskoláink: Nagyenyeden, Kolozsváron, Losoncon...”¹

A hagyomány szerint 1590-ben Losonc teljes lakossága református hitre tért, átvette és újjáépítette a mai református templom helyén állott, koragótikus stílusban épült római katolikus templomot, és természetesen iskolát is alapított. Írásos emlékek, elfogadható utalások az egyház, templom és iskola meglétéről, csak a XVII. század elejéről vannak. A református egyház a Bécsi béke és a vallásszabadságot biztosító 1608-as országgyűlés utáni időben már jelen volt, és jelentős földbirtokkal rendelkezett Losoncon. Ennek első bizonyítéka a Borsodi Református Egyházmegye egyházlátogatási jegyzőkönyve, mely szerint „*Anno 1608 a Losonczai Bírák, Nyeregyártó András és Lukács János mind az egész Váras népével ki-menvén a Szántó Földek köziben hit szerint keresték és tudakozták ki az egyház Földeit...*”² A templomot 1609-ben romjaiból – „*ex ruderibus iacentibus*” – építettek újjá, az évszám a régi templom egyik oszlopán és a mennyezetgerendára erősített táblán volt olvasható.³

¹ Dr. Tóth Károly ref. püspök: A református iskolák múltja, jelene és jövője in: Magyar Nemzet 1990. V. 21.

² Kézirat

³ *Lossoncz Mező Váras* – kézirat, a losonci ref. egyház és iskola leírása, 1608–1789-es adatokkal. A továbbiakban LMV

A legrégebb, hitelesnek mondható, bár közvetett és hiányos adatok az iskoláról és iskolamesterekről 1638-ból, ill. a későbbi évekből állnak rendelkezésre. Ezeket „Városunk Régi Két Protocollumból ... kiszedegette 1754-ben Lossoncz Városa hites Nótáriusa.” A kézirat első feljegyzése szerint 1638-ban az „Oskola Mester” Ürményi Mátyás volt, és akkor „csináltattak a Templom körüljái Oskola és edgyik Prédicator Komorája, Betse Mátyás Bíróságában”.⁴ A Ráday Levéltárban található idevonatkozó adatok szerint, ekkor épült az iskola – „Eodem Anno occurit extructi Scholae” – és Ürményi a város jegyzője is volt: „...ubi Ao. 1638 occurit Mathias Ürményi Scholae Rector et in fatalibus illis temporibus etiam Oppidanus Protocollista”⁵.

A fennmaradt korabeli dokumentumokat áttanulmányozva, szubjektív meglátásaival ötvözve írta meg 1807-ben Patay János, „A losonczy ref. oskoláról való jegyzések”-et, az iskola 170 évének emlékiratszerű összefoglalását. Az 1804–1807 között Losoncon szolgáló lelképásztor volt az első, aki az eklézsia történetét is papírra vetette.⁶ Az iskoláról egyebek közt írja: „...valamint eleitől fogva még a legkisebb polgári társaságokban is egy fő gondjuk volt a lakosoknak, hogy magok magzatjaikat azon társaság és az egész haza jövő reménységére némely szükséges tudományoknak, és különösen a vallásnak hasznos esméretére oktassák s mások által megtaníttassák, ugy Losoncz városának a lakosai is, már a régi időkben is, kiváltképpen pedig a jóltevő reformatio után nem kevésbé szorgalmatosak voltak afelől, hogy magok után olyan maradékot haggyanak, amely a tisztességes tudományoknak gyakorlása, nevezetesen az írás, olvasás és a deák nyelvnek valamely kezdete által, magát a tudatlanabb falusi lakosoktól e részben is megkülönböztesse, és így az oskola eredete egy a város és különösen egy a reformatio kezdetével.”

Az említett „Régi Protocollum” szerint 1676-ban a „Mester Menyői Tolvaj Ferentz”. Őröla azt írja Patay, hogy „Minekutánna t.i. 1676. esz-

⁴ *Extractus p. Memoria... Városunk Régi Két Protocollumból kiszedegette 1754-ben Lossoncz Városa hites Nótáriusa* – kézirat

⁵ Ráday Levéltár, *Collectanes agentiales variae* L. köt. 439–440 in: TtReL I. 23. A továbbiakban Rád. Lev.

⁶ Patay János: *A losonczy ref. oskoláról való jegyzések, Losoncz 1807* (gépirásos átirat) in: Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár (TtReL) *Losonci iskola 1637–1807* I.23 jelzetű dosszié. A továbbiakban Patay – Oskola

tendőben megújított és ismét helyre állított az oskola, első rector volt abban Menyői Tolvaj Ferenc, aki a tanítás módját rendesen meghatározta, mely szerint tanítottak a tisztességes tudományok ő utána is jó darab ideig.”⁷

Menyői Tolvaj tevékenysége Losoncon az iskola magasabb szerveztségét és színvonalát eredményezte. A maga idejében korszerű, már matematikai és természettudományi ismereteket is felkaroló, Comenius pedagógiai elveit követő oktatási elképzelések képviselőjeként, Menyői Tolvaj/Tolvay Ferenc (1649/1650? – 1710/1712?) akkor, és talán éppen azért volt az iskola „Mestere”, tehát igazgatója, amikor a megye alispánja, Ráday Gáspár (meghalt 1711) támogatta városa református iskoláját, külföldi egyetemeket végzett tanárok alkalmazását segítette elő, szoros kapcsolatokat létesített a pápai és sárospataki kálvinista főiskolákkal.⁸ Fia, Ráday Pál (1677–1733) – II. Rákóczi Ferenc „intimus secretáriusa” – is itt, a szülőváros iskolájában végezte tanulmányai alsó tagozatát: „A tudományok sengéjét (értsd: alapjait – B. I.) vettem a Lossonczy oskolában syntaxisig” (a *rudimentista* és a *grammatista* után következő, 3. utóbb *szófüzés*inek nevezett osztály – B. I.) 1683-tól 1686-ig, tehát kilencéves koráig volt losonci kisdiaák Ráday Pál.⁹

Visszatérve Menyői Tolvaj Ferenchez, az 1677-ben Lőcsén megjelent „Praecepta Morum” (Erkölcsei szabályok) című Comenius-mű fordítója, mint „Scholae Losoncinae Director”, tehát a losonci iskola igazgatója szerepel. Maradandót azonban nem fordítóként, hanem tankönyvíróként alkotott. Még gyöngyösi rektorként írta meg, és adta ki „Az Arithmetikának, avagy A Számlálásnak öt Speciesinek rövid Magyar Regulákban foglaltatott Mestersége” c. művét, amely 1674 és 1729 között hét kiadásban jelent meg.¹⁰ A változatos életű, 1676–1679 között Losoncon tevékenykedő rektor, aki a kardot is olyan jól forgatta, mint a tollat, aktív részvevője volt Thököly Imre és II. Rákóczi Ferenc

⁷ Patay – Oskola

⁸ Fabiny Tibor: Ráday Pál iskoláztatása in: Ráday Pál emlékkönyv, szerk. Esze Tamás, Bp. 1980 – 262, 264

⁹ Fabiny Tibor: Ráday Pál iskoláztatása in: Ráday Pál emlékkönyv, szerk. Esze Tamás, Bp. 1980 – 262, 264

¹⁰ Belitzky János szerk.: Nógrád megye története I. Salgótarján 1973 – 204.

hadjáratainak. Tapasztalatait versbe szedett tudósításokban meg is örökítette.¹¹

Menyői Tolvaj Ferenc „Életében ritka hármasságot figyelhetünk meg és követhetünk nyomon: pedagógus, megyei közszolgálatot teljesítő nemes és katona s végezetül, mint költő említhető. Életútja és sorsa a XVII. század végi magyar köznemes különleges típusát képviseli. Azét, aki kiemelkedve osztályából felismerte a műveltségszerzés és átadás nemzetmentő szerepét, aki később, ha kellett könyveit otthagya, birtokát elhanyagolva fegyverrel állt ki Rákóczi Ferenc mellett. Mindezt tette pedig igen élemedett korában...” – írja Menyői Tolvaj végrendeletét ismertette Praznovszky Mihály¹². Kassai várnagyként, 1710-ben vetette papírra végakarátát, melyben egyebek mellett losonci és környékbeli „jószágocskáiról” is rendelkezett. Vagyona egy részét a Sárospataki Református Kollégiumra, illetve annak megszűnése esetén a losonci református ekléziára hagyta.¹³

A losonci „Schola” korai történetének, részben Menyői Tolvaj Ferenc tevékenységének is két fontos dokumentuma, egy latin nyelvű kéziratot könyvecskében túlélte a viharos századokat, és Dr. Esze Tamás adományaként 1982 óta a szécsényi Kubinyi Ferenc Múzeum Adattárában megtalálható. (lelt. szám 433-82.) Az egyik az iskola törvényeit, működése szabályzatát továbbá a rektor, a gondnok és a szakács kötelességeinek leírását tartalmazza, a másik dokumentum a rektorok és diákok jegyzéke: *Catalogus Rectorum et Studiosorum Scholae Losoncinæ*, amelynek első oldalán *Franciscus Tolvaj Menyői*, mint *Rector Scholae Anno 1676 Die 19 Marty* szerepel. Menyői „... mind a rektorok, mind pedig a subscriptus deákok neveit egy különös (külön e célra való - B. I.) könyvecskében kezdte gondosan feljegyezni.”¹⁴ A katalógusban 24 „Rector scholae” (iskolamester, igazgató-tanító) és két „Professor scholae” neve szerepel az 1676-tól 1731-ig terjedő időszakból.

¹¹ „Mint folyt Magyarország dolga in annis proxime elapssis 1703, 1704 és 1705. Azokról írt rövid rythmica historia szakaszai” Palócföld 2003 Rákóczi különszám

¹² Praznovszky Mihály: Menyői Tolvaj Ferenc végrendelete. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI. 1985 Salgótarján – 263–269

¹³ Praznovszky Mihály: Menyői Tolvaj Ferenc végrendelete. In: Nógrád Megyei Múzeumok Évkönyve XI. 1985 Salgótarján – 263–269

¹⁴ Patay – Oskola

A XVII. századi iskola létének és mibenlétének további fontos dokumentuma – *Leges Scholae Losoncinæ et officia Rectoris...* – iskola törvényeit, működése szabályzatát, továbbá a rektor, a gondnok és a szakács kötelességeinek leírását tartalmazza:¹⁵ „A losonci iskola törvényei a munkálkodó rektor és tanulóinak kötelességei ugyanebben az iskolában”.

Az első két törvény a kornak megfelelően, a felekezeti iskola szellemiségéből adódóan, az istenfélő élet és a vallásgyakorlás meghatározó szerepét rögzíti, kiindulva Pál apostol egyik leveléből:

„Első törvény

A kegyes vallásosság gyakorlásáról, különösképp az esti könyörgésekről

Jézus Krisztus eme igen hűséges hirdetője és apostola a Tituszhoz írt levele 2. fejezetének 11. versében így szól: Mert megjelent az Isten idvezítő kegyelme minden embernek. A mely arra tanít minket, hogy megtagadván a hitetlenséget és a világi kívánságokat mértékletesen, igazán és szentül éljünk a jelenvaló világon; ezekkel a szavakkal világosan tanítja, hogy az emberi életnek három vetülete van. Mindenekelőtt áhítattal vagy az Istennek kijáró szolgálattal tartozunk, másodsor az igazságossággal, ami kijut a tieidnek. Harmadsor mértékletességgel tartozunk, amely által feddhetetlenként mutatkozhatunk Istennek.

A kegyesség tehát istenfélelem, szeressük úgy, mint minden titok szemmel látó vizsgálóját, és a bűnösök legigazságosabb szabadítóját, és úgy, mint legjóságosabb Atyát, kérjük, mint a javak igen gazdag kiterjesztőjét. Így ennek a közösségnek minden tagjától, polgárjától és volt idősebb tanulójától, hazai és külföldi diákjától egyaránt szigorúan elvárjuk a kegyesség legmagasabb fokú gyakorlatát. Ezeken kívül pedig kérjük az iskolai idősebb diákjaitól, hogy magán jellegű könyörgéseiken kívül, amiket ki-ki szakadatlanul, magában tartozik Istennek előadni, az egyes napokon a gondnok által adott jelre, este 6 órakor buzgón gyűljenek össze az auditoriumban (előadóterem – B. I.) és a dicséret elmondása után a hálaadás megtételével magukat könyörgésekkel Istennek ajánlván fel, kérjék tőle tanulmányaik-fáradásaik sikeres kimenetelét, e szerint:

¹⁵ fordította Benei Bernadett, 2015, kézirat

A könyörgésben légy heves és az égietek hittel sürgesd.
 Az Isten atyai gondoskodása irányítja eredményeidet
 Hasonlóképpen:
 Most olvass, most imádkozz, most szenvedéllyel munkálkodj,
 Így lesz az óra rövid, és eme munka könnyű.

Második törvény

Az áhítatos vallásgyakorlás a templomban és a temetéseken

Az ember Isten irányába tanúsított áhítatát ki-ki az egyház ünnepi gyülekezeti alkalmain végezze, amilyenek az istennek szentelt összejövetelek; az isteni dicséretnek szertartásai az egyes napokon a templomban szokásos rendben legyenek elvégezve.

Ezeket az Istennek szentelt összejöveteleket mindenki elsősorban szeresse, szívesen vegyen részt rajtuk, látogassa, és ezeken ne szégyellje kinyitni a száját a istendicséretnek ékes magasztalására, folyton erre gondolván: lábát nem valamiféle világi fejedelem színe előtt vetette meg, hanem a mindenható Isten színe előtt, aki az emberek szívét és veséjét gondosan megvizsgálja, és a szent angyalok színe előtt, akik mindig jelen vannak az ő parancsainak teljesítésére. Ezért el a bűnnel és a gonosz kívánalmakkal, a tiszta tudattal és őszinte hittel szolgáljon Istennek.

Ugyanis: Az Isten tiszta elme, és azt akarja, hogy romlatlan értelemmel szólítsák meg, és meghagyta, hogy a tiszta kérések tekintélyt birtokolnak /*Phillip Melanchton: Postilla Melanchtoniana, Dominica II. post Epiphania. A fordító megjegyzése*/

A kegyesség felé fordítván arcukat szelíd és szemérmes szemekkel, nem pedig zavarodottakkal és szemérmetlenekkel ki-ki a saját helyén csendesedjen el, és mások zavarása és bántása nélkül, végezze az isten dolgait.

Hasonlóképp illő módon kell elvégezni a temetési körmeneteket is.”

A **Harmadik törvény** az iskolán kívüli viselkedést írta elő, az intézmények nélküli elhagyását és a városban való csatangolást tiltotta, illetve szankcionálta.

A törvény által megkívánt magaviselet „a diák léthez illő legyen, azaz jámbor, feddhetetlen, kellő mértéket tartó, különösen pedig a városban,

ahol annyi bírálója, amennyi figyelője van az erkölcsöknek és mozgólódásunknak. Arra pedig mindenki serényen ügyeljen, hogy ne kóvályogjon a városban könnyű és haszontalan okokból kifolyólag elhagyván az iskolát, vagy a piacon ne tegye ki magát látványosságként, ne látogassa meg mások magánlakásait, éjjeli órákban főképp ne bolyongjon az iskola falain kívül, ne töltse kint az éjszakákat; így lesz erejük elkerülni a bűnre vezető alkalmat, a mi ítéletünktől érintetlenek maradnak, és fáradozásaik szerencsés kimenetelűek lesznek. Ha pedig zárt kapun jönne be, nyári időben este 9 óra után, téli időben este 8 óra után 9 dénártól fosszák meg”.

A **Negyedik törvény** a köteleességek teljesítése mellett előírta a latin beszéd kötelező használatát: „A mi rendünk iskolájában mindenki szeme előtt állhatatosan lebegjen, hogy Isten tűzi ki a célokat. Ezért mindenki szorgalmasan vegyen részt a mindennapi tanórákon, vizsgákon, az ismétlések felolvasásain. Továbbá a gyakorlatok ilyenek legyenek: stílusgyakorlat, a latin beszéd használata, memóriagyakorlat, folytonosan nagy gondot fordítsanak rájuk. Mindenki serényen óvakodjon a hazai beszédétől úgy az intézményen belül, mint azon kívül”.

Az **Ötödik törvény** szerint „Minden gonoszság (különösen a szándékos) kerülendő és az iskola igazgatójával szembeni erőszakos fellépés is. Továbbá mindenki tiszta, józan és jámbor életet éljen közösségünkben. Kerülendők hiányozzanak tehát a fősvénykedések; úgy az éjszakai, mint a nappali kiabálások, a üvöltözések, a civódások, pereskedések és viták, a heves veszekedések, tombolások, lármázások: ezek szentesítői mindekelőtt a mindenható Isten bosszúálló haragját, a szabályok megsértéséért járó megérdemelt büntetést pedig az iskola rektorától viselik el. És ha az ügy úgy követeli, szégyen- gyalázatra ezek átkerülnek a városi tanács törvényszékéhez. Ugyanez legyen az ítélet azokkal kapcsolatban, akik fellázadtak az iskola rektora ellen, és házárt erőszakos csapattal támadták meg”

A **Hatodik törvény** a mások elleni verbális vagy fizikai erőszak, jogtalanság elkövetését ugyanúgy tiltotta, mint az önbíráskodást, ugyanakkor jogorvoslat tett lehetővé a jogtalanságot elszenvetőnek a rektor részéről:

„Mivel a szeretet és a kölcsönös megbecsülés a béke és az egyetértés köteléke, mindenki fordítson rájuk gondot; ne adjon helyet az ördögnek a vetélkedések táplálásával és melengetésével saját testvére ellen. Ezt tekintetbe véve mindenki maradjon meg ép és igaz voltában. Senki se terjessze ki ítélkező hatalmát más életére, erkölcsre, létére, fáradósaira; senki se legyen más ármánykodásainak, sértegetéseinek, becsméréseinek, gúnyos elnevezéseinek, csúfolódásainak, vagy ami ehhez hasonlatos, illetlen szavainak kitéve; senki se vegye el alattomban más tulajdonát, még ha az haszontalannak, könnyűnek, csekélynek tűnik is.

Ha pedig valakit más megtámad, szigorúan megtiltjuk, hogy az illető önbíráskodás felé vezesse lelkét. Illó és helyénvaló az ügyet a rektor elé vinni, és neki feltárni, hogy a rossz, ami innen származhat, minél előbb megszüntetessék, a közösség pedig együtt maradjon békében és szent egyetértésben.”

Ennek a törvénynek a margójára megjegyeztetett, hogy a delikvenset a „Pártfogók jelenlétében meg kell róni” és, hogy „A büntetés a bűn mértékének megfelelő legyen!”

A **Hetedik törvény** az iskolába való felvételt, illetve annak elhagyását szabályozta: „Ajánlóleveleket kell kérni. Az év fordulója előtt nem távoznak ebből az iskolából. Bárkik, akik ennek a mi iskolánk közösségének polgárai akarnak lenni, (ahogyan az más iskolai intézményekben szokás), tőlük komolyan ajánlólevelet kérünk, megismerve becsületeségüket és tanítójuk iránti engedelmességüket, ahol korábban tanulmányaikat végezték, mi nagyon reméljük velük kapcsolatban, hogy megmarad ép és igaz voltak.

Továbbá közösségünk tanulója semmiképpen se merészeljen egy teljes év fordulta előtt innen távozni, (hacsak azok nem egyeznek bele, akiket az iskola ügye terhel) azonban amint egy év elteltével, ha a lelke az innen való távozásra ösztönzi, nyilvánosan történő búcsúzással, tisztességesen kérve, távozhat az iskolából. Ha pedig titokban kísérel meg iskolánkból távozni, megragadják, megvesszőzik, iskolánkból gyalázatosan kivetik.”

A **Nyolcadik törvény** előírta, hogy „Az iskola épületeit ne rongáljuk, és későn ne nyissuk ki. Amennyiben ennek az iskolának az épületei és

kapui zárva vannak, szent dolgoknak számítanak: tehát, ha ennek az iskolának a polgárai közül valaki megkísérli akár az iskola épületeit átlépni, akár a már bezárt kapuin megkísérel erővel behatolni, mint szent dolgokat megsértőt, közösségünkben megvesszőzve vetessék ki (hacsak az iskola igazgatójának vagy polgárainak kegyelmében nem részesül.”

Feltűnő, hogy külön törvénnyel a – **Kilencedikkel** – óvták a kerteket és szőlőhegyeket: „Elrendeljük, hogy a kertek és a szőlővel beültetett domboldalak feldúlását, tönkre tételét mindenki igen nagyon kerülje, hogy így érintetlenül megmaradjon iskolánk jó híre és becsülete még a városiak körében is. Bárki tehát, aki törekszik iskolánk kegyességének és tekintélyének megőrzésére, őrizkedjen az ezekhez hasonlóktól”.

Az utolsó, a **Tizedik törvény**, az első kettőhöz hasonlóan „Az ifjúság lelki növekedését” volt hivatott előmozdítani azzal is, hogy: „Az iskola minden tanulója köteles a gyülekezetben és tisztességes összejöveteleken, úgy esküvők, mint bármiféle más jellegű ünnepélyes összejövetelek alkalmából az énekléseken tevékenyen részt venni. Az ünnepi énekléseket mindenki egyformán végezze (hacsak valami testi gyengeség vagy elkerülhetetlen iskolai hiányzás nem gátolja ebben), mégpedig áhítatosan, tiszteletteljesen, polgárhoz illően. A tanulók előljárójukkal a templom kapujában, sorban álljanak”.

Az egyes törvénycikkek mellett a margón feltüntették a rendelkezéseket megszegőkre vonatkozó szankciókat. Ezek általában 1-től 50 dénárig terjedő pénzbüntetések voltak. A két első, ill. tizedik törvényben foglaltak ellen vétők – könyörgéseket, gyülekezeti alkalmakat, temetéseket mulasztók – büntetésként 1–12 dénárt fizettek. A harmadik törvény „rendelkezéseivel szembemenőket a rektor figyelmeztesse, a csatangolókat meg kell szólítani és megbüntetni étkezés megvonással vagy pénzbeli büntetéssel. Először 25 dénár, másodszor 50 dénár, harmadszor iskolából való elbocsátás a büntetés.” „A kötelező latinnyelvhasználat elmulasztása esetében a törvény azt írta elő, hogy „Mondjon el 16 éneket, vagy fizessen 4 dénárt, akit rajta kapnak, hogy magyarul beszél”.

A törvények konklúzióját is megfogalmazták, de ez a két bekezdés csak „Az iskola jövedelmeiről szóló rendelkezések” után kapott helyet a szövegben.

„Ezen közösség jövedelmének elrendezését ez a határozat tartja figyelemmel.

Ezen közösség kettős jövedelemmel rendelkezik: összegyűjtött és harangozásból származó jövedelem. Az összegyűjtött jövedelem (azaz éneklésekből, temetésekből, támogatásokból és más egyéb módon összegyűjtött) azoké, akik szerzik. Így ha valaki közösségünkhöz akarná számítani magát, a közösség azon gyűjtéséből egyenlő módon részesedjen, amit az ő idején gyűjtöttek. Amit korábban az alumnusok összegyűjtöttek, az csak ezen diákok részesedése.

Az iskola rektora e szerint a szabályszerű felosztás szerint úgy az összegyűjtött bevétel kiosztását, mint a megfosztásokat (pénzbüntetéseket) köteles meghatározni, tudniillik köteles elkülöníteni az idősebb diákok gyűjtését azok pénzbüntetéseitől.

Az összegyűjtött jövedelem maradékát egyenlően az újoncok – novíciusok (ha lennének ilyenek) között kell felosztani. Másfelől a harangozásból származó jövedelem, 10 forint összegű.

Az összegyűjtött jövedelmet búzaaratás idején kell begyűjteni mindenkitől egy vagy több kévénként a kapukban. Ennek a jövedelemnek a felét (tudniillik úgy a 10 forintnak, mint a gabonának) az iskola igazgatójának kell kiosztania szeptember hónapban, mégpedig, ahogyan a nép mondja: Szent Mihály napján, majd április hónapban, Szent György napján. A kiosztás során erre az elővigyázatosságra figyeljen oda: ha valaki az újoncok, novíciusok közül való, az saját részesedését időarányosan vegye magához, tudniillik az egyház szolgálatára legyen a harangozással, ha egyik vagy másik hónap eltelte alatt felvállalja a harangozás fáradságát, ennek a tanulónak járó adag ezen idő által legyen kiszabva, ahogyan a jogosság és az igazságosság megkívánják.

Ha pedig valaki nagyon elfáradva saját feladatában egy ideig hiányozna az iskolából, bármi, ami hiányzása alatt összegyűlik, annak híjával legyen.

A teljes kiosztást vagy akár igen csekély összeg kiosztását senki se merje elvégezni, ha az ilyen jogtalan elosztó a résztvevőkkel együtt meg akarja úszni a büntetést.

Ezen törvényszerű rendelkezések záradéka

Akik megvetvén üdvös figyelmeztetéseinket szemtelen és szemérmetlen arcátlansággal és konokul áthágnák azokat, részünkről nem fog hiányozni a törvény és a tekintély, ami az ilyenek rendetlen makacsságát megzabolázza, és rendbe teszi.

Az ilyenek tehát iskolánkból (minthogy megerősítjük, hogy az tiszteltre méltó személyek és a kegyességet és krisztusi szeretetet megbecsülő ifjúinak lakhelye, nem pedig latroké, bohóckodóké, és nem szent életű embereké), gyalázat állandó foltjával együtt felróván ezek neveit az eljövendő emlékezet számára, az iskolánkból legyenek kizárva és messzire eltávolítva.”

A következő részben az eddigiektől eltérő grafikai elrendezéssel, három hasábos keretben, 4 illetve 14 pontba foglalva meghatározták a *vasárnapi ill. hétköznapi iskolai gyakorlatok rendjét / ORDO / a Palaestrának* – klasszikus küzdőtérnek – *nevezett losonci iskolában az 1678. évben, január 2-án*

A bal- és jobboldali széles hasábokba írt szövegrész közti keskeny sávba, függőlegesen írták be a Comeniusi jelmondatot: *Omnia sponte fluant absit violentia rebus* azaz *Minden magától folyjék, távol legyen a dolgoktól az erőszak.*¹⁶

„A vasárnap gyakorlatai

I. Vasárnap 6 órakor a templom előtt hitoktatásra a nagyobbik jelzéssel kell jelezni, a zsolnárból 2–3 verset elénekelve, az Úr nevét szenvedélyes imával kell hívni és végül szent buzgalommal hitelvekre kell tanítani az ifjúságot.

II. Jeladásra ki-ki társával együtt eredjen a templomba, az istentisztelet színhelyére, miután a templomban a szertartások befejeződtek, az iskola rektora majd mondja el újra a szentbeszédet az iskolában, és így engedje el őket.

¹⁶ Comenius, *Orbis Pictus* c. képes tankönyve 1658-as nürnbergi kiadása címlapján jelent meg

III. Ellenben az első órában, ki-ki jelenjen meg a Múzsák székhelyén (az iskola épületében – B. I.), és a jel megadása után az auditoriumban álljon elő, ahol az előírt dicséret után, az osztály prefektusa (előjárója – B. I.) olvasson fel egy bibliai fejezetet, amelyből ki-ki saját képességének megfelelően jegyezzen meg valami igencsak emlékeztetőre méltót, olvassa fel, ahogyan azt a rektor kéri.

IV. A jelzés meghallása után az Úr nevének dicséretére ki-ki társával együtt vonuljon a templomba, majd onnan visszatérve, amit megjegyzett, ismétlje el a tanító jelenlétében, végül az ifjúság hittan vizsgán számoljon be, majd így oszoljon.

A hétköznapi gyakorlatok

I. Hétfőn 5 órakor a gondnok adta jelre a szónoklattanárak olvassák fel a szemelvényeket, és legyenek elbeszélve a követelmények.

II. A hatodik óra a költőké, saját osztályukban készüljenek, és olvassák el az olvasmányokat, végül a rektor hallgassa meg őket költészeti vizsgán. Miután ütött az óra és megadták nekik a jelet a saját tantermükben készüljenek nyelvtanból, a tanítójuk szorgalmasan irányítsa őket, hogy gyakoroljanak.

III. A hetedik óra megfelelő módon a mondatból való készülést foglalja magába, saját gyakorlataikat folytassák. Adott jelre még a kezdők is a saját tanuló fülkéjükben legyenek jelen, tanítójuk foglalkozzon velük. Harangszóra ezek a kezdők menjenek a templomba, a templomból távolmaradók felügyelet mellett gyakorlataikat olvassák és vitassák meg, addig, amíg a templomból mások vissza nem térnek.

A IV. – VIII. hiányzik.

IX. Harangszót hallva a kezdők a templomban maradjanak, és könnyűségük ideje alatt illő módon viselkedjenek.

X. A templomból a kisebbik jelzésre kilépnek; miután kitűzték az osztályban az olvasmányokat, mindenkitől, akik az írás művészetében kitűnnek, kérjenek levelek vázlatát, utánzását és a megjelenő tanító szigorú ítélete szerint a győztesek, ahogyan minden más verseny során, kitüntetések vegyenek magukhoz. Végül hívják elő a verést érdemlőket, és ha szokás szerint a verés elkerülése végett felmondanak valamit, ami emlékeztetőre méltó, mentesüljenek a verés alól; ha pedig nem mondanak

fel semmit, mivel lustának bizonyulnak, viseljék el a szigorú verést, s így a dicséret után a Miatyánkkal fejezze be gyakorlatokat.

Tartsd szem előtt: minden nap ezen a hét gyakorlaton haladjanak végig, kivétel szerdai és szombati napokon.

XI. A szerdai nap saját rendjének megfelelően rögzített órákkal kell elrendezni; az ismétléseket mondja fel, a közös gyakorlatokat olvassa el és buzgón vitassa meg, ameddig az idő rövidsége engedi.

XII. Az első órában a nagyobbik jelre szerdán bibliai fejezetet kell elolvasni, végül az előírtaknak megfelelően a nagyobbak latin verseket, a kisebbek ritmusokat szavaljanak, olvassanak, így adódjon alkalom a játékra.

XIII. Szerdán a templomból kilépnek. Az ifjúság örüljön a rövid ideig tartó kateketika beszámolónak, így oszoljanak.

XIV. A szombati nap ugyanúgy legyen szervezve, mint a szerda, annyiban módosítva, hogy az esti templomlátogatás után a katekizmus helyén a gondnok tartson beszédet a szabadon és merészen való beszéd művészetének elsajátítása végett a rektor által mellérendeltekkel együtt. Majd oszoljanak.

NB: („Nota bene”, „jól jegyezd meg” – B. I) Rövidülő éjszakákon, viszont hosszabbodó nappalokon, az órák másképp legyenek elrendezve, maga a nap alapállása lehetőleg maradjon.

Horatius: „Bármilyen tanácsot is adsz, röviden tedd! Így fog az meg gyorsan a lelkünkben, s mélyen bele így gyökeredzik” /*Ars poetica* 335–336. Muraközy Gyula fordítása. A fordító megjegyzése/

A diákokra vonatkozó rendszabályok után, nem kevésbé részletesen, pontokba foglalva rögzítették az iskola rektorának – igazgató-tanítójának, továbbá a gondnoknak-gazdának és a szakácsnak a kötelességeit is. Ez a szövegrész az eredeti elrendezéssel, egy-egy oldalra írva következik:

„Ezen losonci iskola rektorának kötelességei

I. Ennek az iskolának kegyes és jámbor rektorától lelkiismeretesen megkívánjuk, hogy nagy szakértelemmel vigyázzon az iskolára; igazga-

tással és hatalommal mindent és minden egyest igazgat, csakúgy, mint ennek az iskolának rendes tanácsa.

A tanításban pedig a lehető legkiválóbb és leggyümölcsözőbb módszert szabja ki alkalmazandónak, amit kísérjen bölcs munkálkodás.

Mi mégis annak az alkalmazandó módszernek leszünk a folytatói, amit a korábban tevékeny (1676-77-78) Menyői Tolvaj Ferenc ennek az iskolának az akkori igen szorgalmas és dicséretre méltó igazgatója adott ki, amit kinyomtatva birtokol az igazgató úr.

Elrendeljük tehát:

1. hogy a nyelvtanítás saját egységei szerint gondosan és gyümölcsözően legyen előadva és felosztva a tanulóknak; mivelhogy a bölcsesség és tudomány minden alapja itt tevődik le.

2. hogy az idő bizonyos kis részében erkölcsi előírások csepegenek a tanulóba, és ilyen gyakorlatok folyjanak: ugyanis aki hanyatlik erkölcsben, többet hanyatlik, mint gyarapodik. (Az eredeti latin mondás így szól: Aki gyarapszik tudásban, de erkölcsben hanyatlik, az többet hanyatlik, mint gyarapodik. – A fordító megjegyzése).

3. hogy a szónoklatokat és beszédgyakorlatokat azokra rója ki a rektor, akik rendelkeznek ezzel a képességgel, és azok gyakorolják és üzzék ezeket. Ezáltal rendkívül gazdagon meg lehet szerezni a beszélőkészséget.

4. hogy a bibliai felolvasásokat, katekéziseket, gyakorlatokat folytasanak, úgy ahogy fentebb az említésre méltó rektor ezen gyakorlatok folytatását meghagyta.

5. Megköveteljük, hogy egy év leforgása alatt, az iskola igazgatója ünnepélyesen két vizsgát rendeljen el.

Ugyanis: „Meghallgatva hevünk gerjed, dicsérve növekszik a virtus, – hírnév ösztöne nagyra hatóan.” (Ovidius Pontusi levelei, Irmes Homonnay Imre fordítása – A fordító megjegyzése).

II. A rektor úrra tartozik, hogy naponta a meghatározott tanórák után a templomban szent dicséreteket előénekelje, és bármit, amit a szertartáson elvégezni szokott, mindazt végezze el. Hasonlóképp a temetési szertartásokon is az éneklésben elől kell, hogy haladjon, a temetések idején szedett szokásos jövedelmet, amit a harangozó kötelessége, hogy begyűjtsön, a szabályzat szerint ossza ki.

III. A tanulók bármilyen módon összegyűjtött jövedelmét a gondnoktól vegye magához, jegyezze fel, tartsa magánál, és bizonyos idő-

pontokon, tudniillik: karácsonykor (az Úr Jézus Krisztus születése napján), Húsvétkor és Pünkösdkor a tanulói közösség jelenlétében adja elő és egyenlő arányban ossza szét.

IV. Az iskola rektora köteles a gondnok által készített feljegyzéseket magához venni, és saját lapjára ismét újonnan rávésni, ahogyan más iskolákban az idősebb diák visel gondot erre.

Azt akarjuk, hogy mindezt az iskola serényen munkálkodó rektora tegye meg az isteni szent fölség dicsőségére és az iskola és az egyház előrelépése érdekében.

Az eddigi mives, nyomtatott kis- vagy nagybetűs szöveg után írott betűs, Kármán András rektor (1705? – 1732) kézírását őrző toldalék zárja a losonci iskola rendjét magába foglaló könyvecskét:

„Az éjszakai csatangolókkal szembeni rendelkezés

Senkinek sem szabadsága, hogy gyakori, nem megfelelő időben, különösen éjszaka történő bolyongásokat tegyen a városban. A studiosusok iskolán kívüli régi szokásai le voltak jegyezve, a szabályzatot módosították, és meghatározták, hogy mikor kell visszatérni a városból az iskolába, belefutva az estébe és a sötétedés idejébe. Az ellenszegülők kilátásba helyezett büntetése az atyák egyházi gyűlésén lett meghatározva. 1736. március 6.”

A losonci református iskola életének részleteiről, a tantárgyakról, a diákság létszámáról, származási helyükről, előmenetelükről közvetlen, pontos adataink ebből az időszakból nincsenek. Csak az iskola szellemiségét jellemezhetjük a hasonló intézmények és a kor ismeretében. A tanítás alapját a keresztyén vallás és erkölcs, a klasszikus görög-római kultúra, irodalom, nyelvtan, filozófia képezte, a nevelés és oktatás egészében a Pál apostol által megfogalmazott alapelvek érvényesültek: „A teljes írás Istentől ihletett, és hasznos a tanításra, a feddésre, a megjobbításra, az igazságban való nevelésre, hogy tökéletes legyen az Isten embere, minden jó cselekedetre felkészített.”¹⁷

¹⁷ Biblia – Pál apostol II. levele Timóteushoz 3,16,17 – idézi: Dr. Tóth Károly ref. püspök. Magyar Nemzet 1990. V. 21.

Az iskola 1690-ből származó, vasból készült, vésett pecsétnyomóján jelenik meg először a „gimnázium” megnevezés: *SIGILLUM ILL. GYMNAS. REF. LOSSONTZ* azaz A NEVEZETES LOSONCI REFORMÁTUS GIMNÁZIUM PECSÉTJE. A pecsét közepén Pallas Athéné, a tudomány és a művészet istennőjének alakját egy jelmondat övezi: *QVID VERUM ATQVE DECNS CURO* azaz AMI IGAZ ÉS SZÉP AZT ÁPOLOM.

Igaz és szép ügyet ápoltak „a nevezetes gimnázium” fenntartói, a losonci református egyháztanács, a Consistorium tagjai, a jötevők, patronusok, a város és környéke helvét hitvallást követő nemesurai, a Rádanyak, Darvasok, Szilassyak, Szemerék, Gyürkyek, Repeczkyek, Csomák, Vattayak, és mások, de Losonc mezőváros előljárói is, midőn az iskolára féltő gonddal vigyáztak, azt anyagilag, erkölcsileg támogatták. Ennek köszönhetően élte túl a vérzivataros XVII. századot, az ellenreformációt, a kuruc mozgalmak leverését. Ugyanaz a gondoskodás, majd a békésebb évtizedek biztosították utóbb a gimnázium továbbfejlődését a XVIII. – XIX. században.

A losonci református gimnázium, – 1834-től líceum – a XVII. század közepétől 1870-ig, Nógrád megye egyetlen folyamatosan működő, állandóan fejlődő középfokú tanintézménye volt, melynek jelentősége meghaladta Losonc, sőt a megye határait is.

Albert András:

Az erdélyi vallásszabadság kérdése Erdélyben gróf Bethlen Miklós röpiratainak tükrében (1687–1704)

„Az 1568. évi tordai országgyűlés mérföldkő az eltérő hitbeli meggyőződésűek szabad és egyenrangú együttélésének biztosításában.

Az erdélyi fejedelemség példát mutatott toleranciából az akkori Európának, sőt részben a mainak is...” (Benda Kálmán)

Történeti előzmények

A 16. századi Európában elsőként az Erdélyi Fejedelemségben fogalmazták meg az alapvető emberi jogokat a vallás- és lelkiismereti szabadságot valamint az ígéhirdetés szabadságát. A világon először itt Erdélyben az 1568-ban tartott Tordai országgyűlésen mondták ki, hogy mindenki azt a vallást gyakorolhatja, amely felfogásával megegyezik és a hit Isten adománya, amely a hallásból származik. Isten Igéjének hirdetése által. Benda Kálmán, a 16. századi erdélyi egyháztörténetet kutató történész nagyon objektív megfogalmazásával felhívta a figyelmet arra, hogy nem egy spontán társadalmi, egyházi vagy teológiai kérdéstről volt szó csupán az 1568-as tordai országgyűlésen.¹ Az Erdélyi fejedelemségben a négy be-

¹ Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2. – „A vallási türelem, a négy bevett vallást biztosító rendelkezés mögött minden bizonnyal politikai, társadalmi érdekek állottak. A két nagyhatalom közé ékelt kicsiny fejedelemség nem engedhette meg magának, hogy belső ellentétek utat nyissanak a külső ellenség számára. Ugyanakkor a tordai országgyűlésnek a hitről, mint Isten ajándékáról leírt szép mondata már előlegezi későbbi évszázadok gondolkozását, mely a nemzeti vagy politikai hovatartozástól függetlenül a vallást, és emberi jogként tisztel minden hitbeli meggyőződést. Az 1568. évi tordai országgyűlés mérföldkő az eltérő hitbeli meggyőződésűek szabad és egyenrangú együttélésének biztosításában. Az erdélyi fejedelemség példát mutatott toleranciából az akkori Európának, sőt részben a mainak is.”

vett vallás (katolikus, lutheránus, református és unitárius) törvénybe iktatása és szabad gyakorlásának biztosítása mögött hatalmas politikai erők és érdekek húzódtak meg. Az erdélyi vallásszabadság szükségszerűsége az 1438-as Kápolnai Unióban megszületett politikai egyezségben és toleranciában gyökerezik. Az erdélyi rendek, a három natio (magyar, székely és szász) képviselőitében korán felismerték az egymásraultaltság fontosságát és a kölcsönös toleranciát és tiszteletet. A 220 évre visszatekintő politikai tolerancia eredménye volt az 1568-ban kihirdetett vallási tolerancia, amely „...emberi jogként tisztel minden hitbéli meggyőződést...”²

A 16. és 17. századi Európa nem ismerte a vallási türelemnek sem az elméleti sem a gyakorlati oldalát. A korabeli római katolikus egyház eretnekségnek minősített minden olyan teológiai és vallási kérdést, amely eltérést mutatott az övétől. A katolikus tanítástól eltérőket eretnekséggel vádolta meg, és mint Isten elleni bűnt halállal sújtotta.

A Német-Római Birodalom területén 1555-ben a katolikusok és lutheránusok között létrejött Augsburgi vallási egyezmény elismerte a lutheránus egyházat. Ennek ellenére az egyezmény nem biztosította a különböző vallások együttélését a tolerancia jegyében. A híresé vált jelmondata: *a cuius regio ejus religio*³ tükrében aláírt egyezmény egy adott tartományon belül csak egy vallásnak biztosította a működését. Az adott tartományon belül lakók vallását a tartomány földesurának vallási hovatartozása és meggyőződése döntötte el.

Összehasonlítva a két vallási egyezményt vagy békét levonható a következő konzekvencia:

1. A Tordai országgyűlés a szabad vallásválasztás és -gyakorlás mellett a különböző keresztyén / keresztyény bevett és megtűrt vallások együttélését, gyakorlását törvényben biztosította.

2. Az 1555-ös Augsburgi vallási egyezmény csak a választási lehetőséget biztosította az adott keresztyén vallás gyakorlásában és csak egy adott területen, de nem a vallások együttélésének tükrében.⁴

² Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2.

³ Az 1555-ös Augsburgi Vallásbéke elhíresült jelmondata: *Akié a föld azé a vallás*.

⁴ Benda Kálmán történész nagyon frappáns megfogalmazásában rávilágít a Német-Római Birodalom területén létrejött vallási egyezmény hiányosságára „Így jött

Az erdélyi alkotmányosság és jogrendszer egyik allappillére az etnikailag és vallásilag sokszínű 17. századi Erdélyben is a vallási tolerancia, a nemzetek közötti kölcsönös tisztelet és a multikulturalitás volt.

Bevezetés

Az Erdélyi Fejedelemség történetének 1687–1711 közötti időszakát a magyar történettudomány művelői a Habsburg politikai hatalom Erdélybe történő berendezkedése időszakának tekintik. Ez az időszak a politikai és jogi átrendeződés időszaka, kisebb-nagyobb belpolitikai küzdelemmel tarkítva.

A 17. század végi és 18. század eleji Erdély politikai állapota és sorsa szervesen egybefonódott Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai tevékenységével.⁵ Őt is, mint korábban kiváló tanítóját, Apáczai Csere Jánost, az Erdélyi Fejedelemség államiségének megerősítése és annak belpolitikai stabilitása foglalkoztatta. Elképzelésében egy új erdélyi állam jövőképe formálódott meg: egy politikai, gazdasági és kulturális szempontból erős és virágzó Erdélyi államé, amely a vallási toleranciára épül. Az elképzelés megvalósításához kül- és belpolitikai koncepciókat készített.

a) A *külpolitikai koncepciója* alapján, mint egykoron a hajdani török szövetségben németre támadó Bethlen Gábor és I. Rákóczi György virágzó, erős Erdélyi fejedelemsége úgy a 18. század eleji Erdély is állam-szövetségre léphet a protestáns Hollandiával és Angliával.

létre politikai kényszerűségből 1555-ben az augsburgi vallásbéke, mely azzal, hogy elismerte az evangélikus (lutheránus) vallást, először mondotta ki, hogy a nyugati keresztyénységen belül nem csak egy vallás lehetséges. A két felekezet együttélését azonban az akkori politikusok sem tartották megvalósíthatónak. A béke szerint minden ország, tartomány, birodalmi szabad város választhatott, hogy a két vallás közül melyiket akarja követni, de választásuk megszabta a joghatóságuk alatt élők vallási hovatartozását is. Vagyis a béke rendelkezése szerint a másik egyházi tanítás hívei szabadon távozhattak vagyonukkal együtt. Egy kormányzati egységen belül tehát csak egy vallás, egy egyház létezhetett.” – Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3–4. 2. o.

⁵ R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. In: Erdélyi Múzeum LV. kötet, 1–2. füzet, 1993. 12. o.

b) A *belpolitikai koncepciója* alapján Erdély államiságának és protestantizmusának megerősítését, fenntartását egy erőskezű protestáns fejedelem személyében és a protestáns egyházak politikai, társadalmi és kulturális befolyásának növelésében képzelte el.

Bethlen Miklósnak néhány évre volt szüksége ahhoz, hogy ráeszméljen a 17. századi Erdély társadalmi és politikai valóságára, belső ellentmondásaira, politikai pártharcaira. Rá kellett ébrednie arra, hogy az uralkodó tekintélye, a fejedelemség régi fénye semmivé vált. A Meggyőződése volt, hogy hivatása, Isten előtti felelőssége nem engedik őt, hogy a nehézségek ellenére meghátráljon. Véleményt nyilvánított, harcba szállt az Erdélyi fejedelemség államiságának megőrzéséért, a protestáns hagyományokért és azok intézményeiért. Az erejét meghaladó feladat teljesítésében az isteni gondviselés és eleve elrendelés tudata vezette őt élete végéig.

Az erdélyi vallásszabadság kérdése gróf Bethlen Miklós *Moribunda Transylvaniae* politikai röpiratának tükrében⁶ (1687)

Bethlen Miklós 1687-ben kiadta a *Moribunda Transsylvania* röpiratát, amelyben politikai szempontból meggyőzően hirdette Erdély és a Habsburg-ház szövetkezésének előnyeit. Ennek a röpiratnak az elkészítését a *Balázsfalvi Egyezmény* előzte meg. Az egyezmény megkötése után egyre világosabbá vált az erdélyi politikai elit számára az a tény, hogy a fejedelemség jövője az állami függetlenségét illetően megpecsételődt. I. Apafi Mihály fejedelem (1661–1690) és a tanácsurak Fogarasban „rabok voltak a saját országukban”. A fejedelemségben immár a Habsburg udvar katonasága parancsolt. A katonaság kiteleltetése költségeit pedig Erdély lakosságának kellett vállalnia. E kilátástalan állapotok között fogalmazta meg Bethlen Miklós a *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta* (*A haldokló Erdély a felséges Lipót császár lábainál*) című röpiratát.⁸ E művében Bethlen kéri, hogy

⁶ *Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi proiecta...* In: Bethlen Miklós Önéletírása, (Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, előszó Tolnai Gábor) Budapest, 1955. I. 370.

⁷ Duldner I.: *Zur Geschichte des Überganges Sieberbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg*. Archiv. N. F. XXX. 205. o.

⁸ F. Ziegler: *Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe*. Hermannstadt, 1869. 7–13. II.

Lipót császár adjon ki Erdélynek egy *Diplomát*. Bethlen Miklós a röpiratban kérvénnyel fordult a császárhoz. Kérvénye az Erdélyi fejedelemség jövőbeni politikai koncepcióját tartalmazza. Koncepciója alapján a császárnak orvosolnia kellene a kormányzat bajait és az erdélyi fejedelem jogkörét meghagyva engednie kellene, hogy egy felterjesztett *Diploma* alapján Erdély a császári hatalom protektorátusa alatt saját törvényei szerint, és a vallásszabadság fenntartásával működjön a jövőben.⁹ A bécsi udvarhoz felterjesztett iratnak nem lett meg az a hatása, amelyet várt tőle. Bécs politikai hatalmi pozíciói a térségben nem követelték meg, hogy garantálja az Erdélyi Fejedelemség alkotmányát.

A *Moribunda Transsylvania* azonban más pozitív hatásai érvényesültek: megalapozta Bethlen Miklós tekintélyét a Bécsi Udvarban, felfigyeltek Bethlen személyére, felismerték a kiváló politikust, akivel érdemes tárgyalni.

A második hatás a két erdélyi politikus, Bethlen és Teleki Mihály közeledésében nyilvánult meg.

A harmadik és egyben legnagyobb hatása a műnek abban rejlett, hogy Caraffa katonai parancsnok a műben megfogalmazottak értelmében dolgozta ki Erdély szervezéséről és annak a habsburg birodalomba való beillesztéséről szóló tervezetét, mivel a *Moribunda Transsylvania* emlékiratban Bethlen olyan meggyőzően fejtegette azt, hogy Erdély csak a saját törvényei és államszerkezete megtartásával békéltethető meg. Bethlen Miklós kiemelten hivatkozott az *Approbatákban*¹⁰ és a *Compillatákban*¹¹ meghatározott vallási és világi törvényekre, amelyek a vallásszabadság szellemében fenntartották az Erdélyi Fejedelemség belső rendjét. Ez a politikai koncepció végigkísérte Bethlen politikusi pályafutását és a későbbiekben kidolgozott *Diploma Leopoldinum* ter-

⁹ Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, 1924. 73–74. o.

¹⁰ *Approbatae Constitutiones Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem Annexarum...* c. törvénygyűjtemény tartalmazta az 1540–1653 közötti országgyűléseken hozott határozatok rendszerbe foglalt és szerkesztett anyagát. – Pomogyi László: *Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 60. o.

¹¹ *Compilatae constitutiones regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem annexarum...* c. törvénygyűjtemény tartalmazta az 1653–1669 közötti országgyűléseken hozott határozatok rendszerbe foglalt és szerkesztett anyagát. Pomogyi László: *Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008. 172. o.

vezetben csúcsondott ki.¹² A bécsi udvar célja az volt, hogy az erdélyi fejedelem és a rendek formális hűségnyilatkozatban biztosítsák az udvart lojalitásukról. Caraffa tábornok megpróbált érvényt szerezni Bécs politikájának. A feladata az volt, hogy az egyoldalú hűségnyilatkozatot megszerezze anélkül, hogy bármilyen engedményt biztosítsanak az erdélyi alkotmány megtartását illetően. Caraffa 1688 februárjában érkezett meg Szebenbe, és kemény kézzel fogott hozzá a feladat elvégzéséhez. A fejedelmi szállást lefoglalta, majd üzenetet küldött Apafinak, hogy a név szerint kijelölt főurakat, köztük Bethlen Miklóst, küldje be hozzá Szebenbe. Bethlent fogadva kifejtette, hogy olvasta a felterjesztett emlékiratát és I. Lipót figyelmébe ajánlja őt. Caraffa tábornok megnyerte Teleki Mihályt a hűségnyilatkozat elfogadására, és több erdélyi főúr is a hűségnyilatkozat mellett szavazott. Bethlen Miklós és Apor István szóltak ellene és helytelenítették a hűségnyilatkozat elfogadását, amely alapján Erdély újra visszatér a Magyar Királysághoz. A Diploma Habsburg részről történő elfogadása még váratott magára.

Az erdélyi vallásszabadság kérdése a *Columba Noe* című politikai röpirat tükrében¹³ (1704)

A *Diploma Leopoldinum* kieszközlése¹⁴ után tizenkét évvel a Habsburg hatalom létrehozta az erdélyi kormányzékot, a Guberniumot,

azon belül pedig a kancellárságot. Bethlen Miklós – számolva Erdély különválásával – egy politikai tervezetet készített *Columba Noe* címmel. Ebben az emlékiratban a hajdani Erdélyi fejedelemség államiségének megőrzését, átmentését és a béke helyreállítását kívánta szolgálni.

Mindaz, amit a *Diploma Leopoldinum* garantált Erdély státuszára nézve, megváltozott az 1692–1704 közötti időszakban. Ezt tanúsítja Bethlen Miklós kancellár *Önéletírásában*, ahol rövid számadást tesz és mérlegeli a *Diploma Leopoldinum* hitlevél kiadását követő első évek eredményeit valamint visszaéléseit, törvénytelenégeit és visszasságait: az 1691-ben, 1692-ben és 1693-ban „és még azután is, egész Rabutin üdejéig”. Bécs „igen kegyelmesen és csendesén bánt Erdéllyel, és az új diplomát igyekezte megtartani praxissal is. Ehhez pedig sokat tett Bécsben a Kinsky és Erdélyben a Veterani bölcsessége, Kleinburg és Absolon embersége és jó conscientiája.” Rabutin de Bussy generális és a hozzá hasonló gondolkodású politikusok a Bécsi Udvarban lábbal tiportak minden alkotmányos keretet. A *Diploma Leopoldinumban* biztosított Erdélyi alkotmányt és vallásszabadságot senki nem vette komolyan. II. Apafi Mihály fejedelem Bécsben tartózkodott, császári engedély nélkül nem hagyhatta el a várost.¹⁵ Az Erdélyi Guberniumot minden hatalom és jog gyakorlásától megfosztották. Rabutin de Bussy generálissal a Guberniumnak lehetetlen volt őszintén együttműködni, mert nem helyeselheték balfogásait és önkényes erőszakosságait. Rabutin azzal fenyegette meg a guberniumi tanácsosokat, hogy hatalmában áll vérpadra küldeni azokat, akik nem engedelmessé válnak akarátának. Bethlen Miklós kancellár bátor és nagyon lényegretörő érveléssel próbált érvényt szerezni a Gubernium jogainak a guberniumi ülésen. A *Diploma Leopoldinum* 17. cikkelyét vette alapul hangsúlyozta, hogy a tábornokok nem avatkozhatnak be a politikába. Egységes álláspont kifejtésére azonban sajnos nem kerülhetett sor, mert a guberniumi tagok között is akadt olyan, aki titokban értesítette Rabutint minden megbeszélésről. A generálisnak megvolt a „spiritus familiaris”, a maga bizalmasa. Rabutin de Bussy generális magatartása és viszonyulása a *Diploma Leopoldinum* biztosította jogokhoz és az erdélyi politikai élethez egy sajátos aspektusa a 17–18. századfordulós erdélyi politikai viszonyokban mindenekelőtt a Habsburg Birodalom érdekeinek van elsőbbségük.

¹² Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania*. XVII. Századi erdélyi emlékiratok. Polis, Kolozsvár, 2001.

¹³ A mű teljes címe: *Olajágat viselő Noe Galambja, avagy a magyarországi és erdélyi gyulladásnak eloltására, és a németekkel, magyarokkal, erdélyiekkel, törökkel, oláhokkal és moldvaiakkal való örökös és tökéletes békesség megszerzésére készítettett korsó víz, mely a felséges Leopoldus római császárnak, Annának, Nagy – Britannia királynéjának és a több keresztény királyoknak, fejedelmeknek, republikáknak, népeknek és nemzeteknek bemutatattik Fridericus Gotefridus Veronensis által. Hágában Theophilus Philadelphus betűivel a kígyó címere alatt, anno pacis mundi MDCCIV.* – A röpirat eredetije Bécsben a Haus-, Hof und Staatsarchivban található, *Hungarica Specialia* Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v. A röpirat több másolata a Kolozsvári Egyetemi Könyvtár kéziratárában található. Jelzete: Mss. 619. A mű magyar nyelvű szövege a Függelékben. Magyar fordítása megjelent Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós a kancellár*. Dicsőszentmárton, 1926. 195–205. p.

¹⁴ Az 1691. október 16-án elfogadott *Diploma Leopoldinum* hitlevél az erdélyi rendek és a Habsburg udvar közötti egyezség jogi dokumentuma, amely ünnepélyes formában ígérte Erdély alkotmányának és szabadságának tiszteletben tartását.

¹⁵ R. Várkonyi, 1993, 12.

A fejedelemség három politikai és államalkotó nemzete, a magyar, a székely és a szász nácio polgárháborús állapotok között volt, az országot pedig portyázó hadak dúlták és fosztogatták.¹⁶ A Gubernium tagjai megosztottak voltak minden kérdésben, a fondorkodás, irigykedés és gyűlölködés a politikai élet szerves részeivé váltak. Cserei Mihály történetíró határozott meggyőződéssel hirdeti, hogy az Erdélyi fejedelemség pusztulásáért 1704–1711 közötti időszakban a Rákóczi szabadságharcban résztvevő felkelőket tartja felelősnek: „*Rettenetes bódulás vala Erdélyben mindenfelől. Az urak, főemberek, nemesek cselédestől szekerekre rakodván, futottanak, szaladtanak a közel való várakban, városokban. Többnyire minden jovok, kivált gabonájok, marhájok kinn maradván, és azokat a sok tolvaj kurucok mind elpraedálván, úgyannyira, hogy sok becsü-letes urak, főemberek, nemesemberek minden jovoktól megfosztatván, éppen koldulásra jutának. Ki ne tudná leírni vagy elészámlálni, mennyi károkat tőnek Erdélyben...*”, „*A gyilkos, rabló kurucoknak adott kegyelem természet ellen való dolog*” – írja. „...ezért bizony csak tíz magyarnak sem kellett volna levágnia magát. Mert a revolúció előtt mind ezeket bírtuk, sőt ezeknél hasznosabb volt a Diploma, mert minden törvényünknek, lelki-testi szabadságunknak a Diploma volt az ereje, azt pedig most a pacificációban elé sem hozzák...”¹⁷

A szultánt a karlócai béke (1699) kötelezte a béke fenntartására. A császár hadait lekötötte a Rákóczi-szabadságharc (1703–1711) kitörése. Ebben a teljesen kilátástalan erdélyi helyzetben két fontos tényező készítette Bethlent a *Columba Noe* megírására: 1702-ben utolsó diplomáciai útján elkészített *Penetralia* című politikai tervezetével még egy utolsó kísérletet tett arra, hogy Erdély politikai viszonyainak újratárgyalását és újrendezését napirendre tűzzék és megtárgyalják.¹⁸ Próbálkozása azonban nem járt sikerrel. A másik fontos tényező az 1704. évi erdélyi pusztítások legtragikusabb eseménye, a Nagyenyedi Református

¹⁶ R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711.* Budapest, 1984. 409. o.

¹⁷ Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711).* Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. 243. o.

¹⁸ Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz In: Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Prózái Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II. 927–931.o.

Kollégium elpusztítása volt, amely mélyen érintette Bethlen Miklóst, mint kollégiumi főgondnokot.

A tervezetet több kísérő levéllel együtt Pánó István görög kereskedőnek adta át, aki Bécsbe készült. Késlekedvén a levél kivitelével, Bethlen Miklós visszakövetelte azt. Gyanút keltvén a levél átadásának sürgőssége, Pánó István Rabutinak adta át az iratsomót. Wesselényi István *Naplója* említést tett egy a császárhoz intézett állítólagos jelentésről, amelyben Bethlen beszámolt a Rabutin vezette kegyetlen hadjáratokról. E tervezet szolgáltatta az indokot arra, hogy végleg leszámoljon Bethlen Miklóssal.¹⁹

Két évvel később a tervezetet megküldte Jacob Jan Hamel-Bruininx holland, George Stepney angol és Christian Friedrich Bartholdi porosz bécsi követeknek. A levél szerzője nem fedte fel kilétét, a végén aláírás helyett az „atyátok fia és meg ismert szolgátok”-at írta. A címezettek felismerték a szerző kilétét. George Stepney angol követ rendszertelen és következtelen elképzelésnek nevezte a *Columba Noe* röpiratot, annak szerzőjét pedig ostobának és meggondolatlannak. Az eredetileg francia nyelven íródott levél magyar nyelvű változata: „*En jó Uraim, A Lelki Atyafiság és az ti mostani nagy hivatalotok, kéntelenített engemett arra, hogy eszt az egy Barátom jeles elméjétől származott Projectumott, néktek el külgym, a ki is míg az Istennek ez iránt való javallását nem láttya, nem akarja magát ki adni. Élyetek véllé, ha néktek teccik, en ugy gondolom, hogy e nélkül, valamellyetekett cselekesztek, mindenek füstben mennek s Jegen Epitek, Ha meltonak itillitek, el küldhetitek eszt Hollandiaban s. Angliaban, hogy ott kinyomtassák, En kérlek titekett, Bertholdi Uramon kívül engemett senkinek ki ne agyatok. Az ki vagyok nektek mindnyájatoknak Jo Uraim Atyátok fia és es meg ismert szolgátok. Anno 1704. in Mense Aprili En magam pecseteltem (es) visszapecseteltem.*”²⁰

¹⁹ ...amint hallottam, hogy megírta volna ugyan Bethlen Miklós úr, hogy a generál miképen égetteti, s pusztíttatja az országot, ezek és több uraknak lévén már kezekben Panónak sok levelei...” Wesselényi István *Naplója*. Bethlen Miklósról vonatkozó feljegyzéseit kiadta Szathmáry Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. In: *Történelmi Tár* 1891. 1–60.

²⁰ Bethlen, 1987, 963. A levél eredetije megtalálható a Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. Hungarica, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons. Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie Ca Mr. Beroldi envoi (...) De S. M. Preussien.; *Történelmi Tár*, 1891. 45.; *Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára*. Közzéteszi Simonyi Ernő. Budapest, 1871.

A röpiratot a szerző álnév alatt, I. Lipót császárnak ajánlva, Hágában akarta kinyomtatni. A mű megírásának okairól értesíti az olvasót és mindazoknak, akiknek e művet szánta: „Az haza és proxime (közelebből) Enyed romlása, kit bizony, mint egy gyermeket, úgy megsirattam, indíta a Noé galambja írására. Isten előtt állok, s írom, jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítem. Én Istenem szánj, meg s minthogy Te mindent tudsz, te szabad én reám, mert én azzal nem merek dicsekedni, hanem te szabad én reám ingyen való kegyelmedből.”²¹

Az álnéven megjelentetett röpirat Bethlen Miklós erdélyi kancellár politikai koncepciója Erdélynek a Habsburg-birodalmon belüli státuszát tekintve. A rövid történelmi bevezetőben a Mohácsi vész (1526) utáni időket mutatja be, egészen a karlócai békéig (1699). A röpirat politikai és egyben államelméleti programot tartalmaz, amely mintegy 18 pontban tárgyalja a kancellár koncepcióját. Bethlen elképzelése szerint a leendő erdélyi fejedelem valamelyik német református fejedelmi házból származzon. Bethlen Miklósnál a fejedelem választás esetében a vallási kérdés kerül előtérbe tekintettel arra, hogy a már létező protestáns unió a 16–17. századi Európában politikai hatalmi tömörülés is volt egyben, amely kiegyensúlyozná a Habsburg-házból származó katolikus hercegnek, fejedelemasszony politikai hatalmát és befolyását az erdélyi politikában.²²

²¹ Bethlen, 1955. 2. köt. 368.

²² Bethlen politikai koncepcióját – a nagyközönség számára érthetőbbé és világosabbá tétele érdekében – a 16. században keletkezett *Heidelbergi Káté*²² mintájára kérdés-felelet formában tárja a címzettek elé. Az 5. kérdésben kifejti a protestáns (református) fejedelem megválasztásának szükségességét: „Miért legyen református? Felelet: 1. Mert a nép, akinek előtte járó leszen, nagyobb részint azon vallású, vagy lutheránus és oláh. Erdélyországának száz esztendőttől fogva mindenkor református fejedelme vala, láss erről a 10. punctumban. 3. A református fejedelem alatt katolikusoknak Erdélyben securitások, becsületek és minden szerencséjük épen megvolt s meg is leszen, melyet a más két vallások és az harmadik, az oláh, katolikus fejedelem alatt magoknak nem ígérhetnek. 4. Hanemha ez Erdélyben így leszen, más-ként Magyarországon a reformátusoknak és lutheránusoknak minemű securitások lehet? 5. Az egész Európában levő protestánsoknak kell itt complacealni. 6. A török is és az egész napkeleti görög ecclesia, legközelebb pedig a moldvai és havasalföldi fejedelmek, ha megkérdik is őket, ezt inkább akarják. 7. Mert különben soha a religiók iránt való hadakozások és zűrzavarok el nem kerültethetnének.”²²

Az általa elképzelt református–katolikus vegyes fejedelmi házasság a vallási toleranciát tükrözné, amely kihatna mind a kül mind a belpolitikai illetve kulturális és vallási életre létrehozva így egy stabil alapokon nyugvó európai és erdélyi politikai, társadalmi egyensúlyt.²³

A választott erdélyi fejedelem bizonyos „külpolitikai feltételek” között uralkodhatna. A Portának és az Udvarnak adófizetője lenne, akikkel jó viszonyt tartana fenn. A jó viszonyt fontosnak tartotta Bethlen, mivel jól tudta, hogy az Erdélyi fejedelemség viszonylagos függetlenségének fenntartása egyedül csak így lehetséges. A fejedelemnek mindkét udvarnál lenne követsége, képvisellete, majd a politikai koncepció 5. pontjában a kancellár rátér az Erdélyi Fejedelemség belső ügyeire: „Belső állapotja, mely a népre nézendő úgymint vallások, törvények, privilégiumok, szabadságok, végezetre, minden ecclesiái és külső dolgok maradjanak azon állapotban, melyben voltak Bethlen Gábor alatt a lelkiismeretnek teljes szabadságában, az Erdélyben és Partiumban bevett négy recepta religiók iránt. A mi pedig a király birodalma alatt Maradandó Magyarországot illeti, legyen a fejedelem, maga Bécsben küldendő residensi által a Magyarországon levő protestánsoknak patrónusa, szószólója a több, Bécsben resideálni szokott protestáns fejedelmek követivel és residensivel együtt. Az ilyen fejedelemségnek jussának megtartására kötelezzék hittel és királyi palotával magokat a császár és magyar király mind most és azoknak successoraik is, valamikor ilyen fejedelmek inauguráltaknak, erre vigyázó közbírák legyenek az angliai, svédiai, dániai s prussziai királyok, az imperium státusi, a hollandusok s helvétusok.”²⁴

Bethlen Miklós kancellár 1704-ben, az erdélyi államiság hagyományainak megtartását nem a belső viszonyok változtatásával, hanem külpolitikai helyzetét újragondolva látta biztosítottak, és a jövőre nézve visszanyerhetőnek. Nem támogatta őt sem politikai párt sem fegyveres

²³ Gyárfás Elemér: Bethlen Miklós kancellár, Dicsőszentmárton, 1924, 195. – „Választassék ő felsége által erdélyi fejedelemnek és Magyarország részeinek, melyet tudniillik régente a felséges ausztriai ház Bocskainak és Bethlen Gábornak engedett volt, egy ifjú és ilyen szerencsére méltó nagy német házból született, reformata valláson lévő fejedelem, aki vegye magának feleségül egyiket a felséges ercsherczeg kisasszonyok közül és az említett országot vagy hercegséget vegye jegyruhául az ercsherczeg kisasszonnyal együtt és tartsa a fiúágon örökösévé...”

²⁴ Gyárfás, 1924, 197.

erő vagy társadalmi bázis. A gyakorlati cselekvőképesség bármily kis lehetőségével sem rendelkezett. Műve elméleti elgondolásával és annak politikai üzenetével jelentős alkotás. Az előbb említett címével is kifejezi azt a tényt, hogy az erdélyi állam helyzetét az új európai viszonyok összefüggésében próbálja újrafogalmazni. Úgy látja, hogy Erdély belső kormányzatát is az országnak az európai hatalmi viszonyok között betöltött helyzetére építve lehet megnyugtatóan elrendezni.²⁵ Érdekes dolognak vélhető az a meggyőződése, hogy Erdély az európai hatalmi egyensúly tényezője. Bethlen elgondolása szerint idegen protestáns fejedelem személye fűzné szorosra Erdély viszonyát a 17. századi Nyugat-Európa protestáns nagyhatalmaival, Angliával, Hollandiával és Poroszországgal. A Habsburg-család dinasztikus igényeit a császári családból származó feleséggel elégítenék ki. Az ország belső önkormányzatát viszont a központi hatalom kizárólag erdélyiekből álló tanácsa biztosítaná. Az országgyűlést, mint a belső ellentétek forrását eltörölné.

Az erdélyi protestantizmus, mint politikai tényező, Bethlen Miklós bel- és külpolitikai koncepciója tükrében

1) Bethlen Miklós kancellár belpolitikai koncepciójában jól látta azt a tényt, hogy a nyugati protestáns államokban a politikai és társadalmi életben nagyon fontos szerepet tölt be a vallás.²⁶ A protestáns vallás a 17. században az egyéni és kollektív élet meghatározója és alakítója volt. A protestáns – ezen belül is a kálvini vagy helvét irányzat, a református – vallás átszötte az egész erdélyi politikai, társadalmi és kulturális életet. Nem véletlen, hogy a *Columba Noe* röpiratában Bethlen református vallású fejedelmet kíván továbbra is Erdély élére. Kettős

²⁵ R. Várkonyi, 1984, 409.

²⁶ Bethlen Miklós kancellár erdélyi, protestáns főúri származásának és protestáns szellemiségű neveltetésének köszönhetően jól ismerte a 17. századi Erdély protestáns szellemiségéből származó előnyöket. A nyugat európai peregrinációs útján (Hollandia, Anglia) alkalmat nyílt megismerkedni a fejlett protestáns többségű államok belső politikai, társadalmi és egyházi életével. Az ott szerzett tudomány, gazdag ismerettel és tapasztalattal a tarsolyában tért vissza az Erdélyi Fejedelemségbe. A külföldön szerzett tapasztalatok arra ösztönözték, hogy Erdélyben is hasonló politikai, társadalmi, egyházi és gazdasági struktúrákat próbáljon meg alkalmazni.

megfontolásból: először hitbéli meggyőződésből, másodsor pedig a 16. századi Erdélyi Fejedelemségben kialakult jogszokás alapján. Az Erdélyi Fejedelemség 1541–1690 közötti időszakában, kisebb megszakításokkal, a református (protestáns) vallás hegemon szerepet játszott a többi meglévő – szász lutheránus (protestáns), római katolikus és görögkeleti (ortodox) – vallással szemben. Erdély államalkotó nemzetei a *Kápolnai Uniótól* kezdve (1437) a magyarok, székelyek és szászok voltak. A magyar nemesség többsége a 17. századi Erdélyben protestáns, azon belül pedig református vallású volt. A székelység egy része, valamint az ország lakosságának szétszórta élő kis hányada a 16. századi erdélyi reformáció viharos századában megmaradt a római katolikus vallás követőjének. A katolikus vallással szemben bizonyos korlátozások voltak érvényben: megválasztott és kinevezett katolikus püspöke volt Erdélynek, de a 17. században (1691-ig) nem engedték be oda. A jezsuitákat 1607-ben kitiltották Erdélyből. A ferencesek elsősorban Székelyföld Csíki medencéjében, Csíksomlyón, a ferences központban működtek tovább zavartalanul. Az erdélyi katolikusság számban ugyan megfogyatkozott, érdemben azonban jeles személyiségeket adott az erdélyi politikai életnek az Apor család tagjaiban. A 17. századi Erdélyben a református vallású fejedelmek józanul kezelték a vallások közötti egyensúly fenntartását és a bevett vallások működését, beleértve a katolicizmus ügyét is. Vigyáztak arra azonban, hogy a református vallás hegemon szerepe biztosítva legyen. A szászok pedig a 16. század óta megmaradtak az ágostai ev. lutheránus valláson. A szász autonómia az ún. *Universitas Saxonum* (1486) területi-rendi önkormányzati intézménye virágzó, jól működő társadalmi-politikai, egyházi életet biztosított a szász nemzetnek. Bethlen Gábor fejedelem (1613–1629) és az I. Rákóczi György (1630–1648) nevével fémjelzett korszakban jó viszonyt tartottak fenn a többi protestáns vallású nemzettel. A szász lutheránus egyház pedig jó kapcsolatot tartott fenn mind a fejedellemmel, mind a református egyházzal. Bár a szászok tevékenyen részt vettek az Erdélyi Fejedelemség bel- és külpolitikájában, a magyar nemesség mindvégig megőrizte hegemon státuszát. A szászok a 17. századi Erdélyben szabad polgárokként szabad vallásgyakorlattal rendelkeztek. A román lakosság nem rendelkezett politikai értelemben vett jogi státusszal, nem tartoztak az Erdélyi Fejedelemség államalkotó nemzetei közé, ezért nem szólhattak bele a politikai életbe.

A görögkeleti (ortodox) vallás törvényesen létező, de nem bevett vallás (recepta religio), a megtúrt vallások kategóriájába sorolták, amelynek püspökét havasalföldi metropolita nevezte ki, de az erdélyi fejedelem és az erdélyi református püspök gyámkodása alatt működött.

Az Erdélyi Fejedelemségben, az országgyűlés egykamarás lévén, a fejedelem hatalma és politikai befolyása nagy volt. A fejedelem hívta egybe az országgyűlést a fontosabb állami ügyek megtárgyalására, melyek között legtöbbször ott szerepeltek a vallásügyi problémák is. A felterjesztett sérelmek ügyében a mindenkorai fejedelem döntött.²⁷ A rendek az előterjesztéseket általában megszavazták és nem mertek ellenszegülni a fejedelmi akaratnak. A fejedelem református (protestáns) lévén²⁸ nagy befolyással rendelkezett az erdélyi református egyházi életre és egyben az erdélyi protestantizmusra. A protestáns művelődésben és egyházi életben, főpatronusi minőségben gyakorolta hatalmát.²⁹

Bethlen szerint a református fejedelem és annak támaszai, a református főrendek a református egyházzal karöltve meg tudják valósítani és fenn tudják tartani Erdély belpolitikai egyensúlyát, a 16. századból örökölt és a 17. században is jól működő *vallási tolerancia* elvére alapozva. János Zsigmond választott magyar király erdélyi uralkodása alatt, 1568 januárjában, a Tordán tartott erdélyi országgyűlés az alábbi törvényt hozta: „*Urunk ő felsége, miképen ennek előtte való gyűlésibe országával közönséggel az religió dolgáról végezött, azonképen mostan ez jelen való gyűlésébe azont erősíti, tudniillik hogy mindön helyökön az prédikátorok az evangeliomot prédikálják, hirdessék, kiki az ő értelme szerént, és az község ha venni akarja, jó, ha nem pedig senki kényszerítéssel ne kényszerítse az ú lelke azon meg nem nyugodván; de oly prédikátort tarthasson, az kinek tanítása ő nékie tetszik. Ezért pedig senki [...] az prédikátorokat meg ne bánthassa, ne szidalmaztassék senki az religióért senkitől. [...] és nem engedtetik senkinek, hogy senkit fogsággal avagy helyéből való priválással fenyőgessön az tanításért, mert az hit istennek ajándéka, ez hallásból*

²⁷ Asztalos Miklós: A történeti Erdély. Budapest, 1936, 273–279.

²⁸ A 17. század elejétől református vallású főúr ült a fejedelmi székben. Ez érvényben is volt Bocskai Istvántól I. Apafi Mihályig (1605–1690).

²⁹ Huszár Ferenc: Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig. Budapest, 1924, 38–42.

*lészön, mely hallás istennek ígéje által vagyon.*³⁰ Bethlen szerint a belpolitikai egyensúly megteremtéséből származna a gazdasági életre is serkentően ható kálvini tanítás, amely szerint a keresztyén ember munkájának Isten dicsőítését kell szolgálnia.³¹ E teológiai és társadalometikai tanítás gyakorlati alkalmazásának szemtanúja volt Bethlen Miklós hollandiai és angliai tanulmányútján. Elgondolása szerint ez csak a Habsburg udvarral való jó viszony fenntartásával valósítható meg.

2) Bethlen Miklós kancellár külpolitikai koncepciójának alapelve az volt, hogy Erdély és Magyarország sohasem egyesülhet sem török, sem német, vagy magyar főség alatt. Erdélynek mereven el kell zárkóznia Magyarországtól. Az elzárkózásnak és idegenkedésnek kettős oka volt Bethlen Miklós megfogalmazásában:

a. A *Columba Noe* röpiratban felvetett politikai felállás Magyarország és Erdély különállásáról nem volt új keletű. A szerző felvetése nagy múltú erdélyi fejedelmek, Bethlen Miklós és Rákóczi György által támogatott államkoncepciókból táplálkozott. A politikai elképzelésük alapján az adott európai viszonyok függvényében Magyarország és Erdély különálló államokként működneek vagy állam szövetség kötné össze őket.³² Az elképzelés alapján a Német-Római Birodalmi protestáns vallású hercegnek az Erdélyi fejedelemség trónjára való emelésével az országot a birodalom szövetségesévé válhatna. A Habsburg házzal kötendő házassági kapcsolattal az Udvar és a birodalomhoz való szoros politikai szövetséget kívánná erősíteni. A 18. század eleji Erdély közjogi státuszára nézve ideális politikai koncepció realitását hangsúlyozza Rácz Lajos jogtörténész: „... egy ilyenfajta koncepció mögött reális politikai felismerésnek kellett meghúzódnia. Mégpedig annak a felismerésnek, amit Bethlen Gábornak életében még csak sejthetett, mintegy ösztönösen megérezhetett, de Bethlen Miklós korára ez már tényleges politikai realitássá vált: a török hatalom hanyatlásával a Habsburg hatalom olyan nyomasztó majoritássá válik a kisebb közép-európai államok felett, hogy azok túlélésük biztosítására kénytelenek mielőbb politikai kompromisszumot kötni a Habsburgokkal,

³⁰ Benda, 1994, www. Oszk. hu/00900/00979/01/benda. Htm.

³¹ Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere, Pápa, 1909–1910. 255.

³² Rácz Lajos: A főhatalom és az államszerkezet kialakulása az erdélyi fejedelemségben. In: Állam és Jogtudomány 1982/1., 91. o.

ha valamiféle látszat önállóságot szeretnének megőrizni....a korabeli erdélyi politikai közvéleményben elterjedt nézet lehetett, hogy a Habsburg fölénnyel szembeni túlélést a német birodalmi választófejedelemségekhez hasonló státusz megszerzésével lehet biztosítani.”³³

b. A 17. századi Magyarországon uralkodó vallási türelmetlenség, amelytől Bethlen szinte féltette a vallás- és szólásszabadságot és ezzel együtt az erdélyi állam- és jogrendszerében fontos szerepet játszó erdélyi protestantizmust, amely a vallási toleranciára épült. Benda Kálmán történész tanulmányában rávilágít az erdélyi vallási együttélés egyediségére a 16–17. századi Európában.³⁴

Bethlen Miklós felismerte azt a történelmi és politikai tény, hogy az erdélyi vallásszabadság biztosítása a nyugati protestáns nagyhatalmaktól távol és elszigetelten fennálló protestáns Erdélyben egyedül csak a protestáns hatalmak támogatásával tartható fenn. A vallás és a belső önállóság fenntartása érdekében fontos volt a nyugati, protestáns államokkal kötött szoros politikai érdekszövetség. A 17. századi történelmi előzmények a harmincéves háború (1618–1648)³⁵ és a protestáns, gályarab prédikátorok Nápolyban történő kiszabadítása (1676) mind azt bi-

³³ I. m. 91. o.

³⁴ Benda, 1994. –, „A tordai országgyűlés négy vallás – a katolikus, evangélikus, református és unitárius – szabadságát és egyenjogúságát mondta ki. Tegyük hozzá: elsőnek a világon. Államvallás nincs, az uralkodói hatalom fölötté áll az egyháznak, de nincs joga közöttük bármilyen szempontból különbséget tenni. Nem érvényesül a területi elv sem: bármely városban vagy faluban több felekezet élhet együtt, a földesúr nem avatkozhat be jobbágyai vallási hovatartozásába, a törvény szerint mindenki maga döntheti el, melyik vallást követi. Bárkinek is tilos a más felekezeteket szidalmazni, papjait gyalázní, ellenük erőszakos cselekedetet elkövetni. Egy olyan korszakban, amelyben tőlünk nyugatra a vallás nevében az országok háborút viselnek egymás ellen, amikor Franciaországban a Szent Bertalan-éji vérengzés több tízezer hugenotta halálát hozza, amikor a Habsburg-császár kijelenti, hogy inkább váljék lakatlan sivataggá országa, de nem tűri meg a protestáns vallásiat – Erdély a felekezeti béke földje. Itt később is, a katolikus Báthory István vagy a református Bethlen Gábor fejedelmi tanácsában minden felekezet képviselője jelen van, s a felekezeti panaszokat a négy bevett vallás képviselőiből álló bizottságok vizsgálják meg. A vallási türelmetlenségben izzó Európában Erdély a felekezeti béke szigete.”

³⁵ A harmincéves háborút (1618–1648) lezáró Westfaliai béke 1648-ban elismerte Erdély függetlenségét, mely fölött nemzetközi garancia örködött.

zonyították, hogy a Habsburg-hatalom árnyékában szükséges a holland és angol nemzetközi garancia az Erdélyi Fejedelemség államiságának megtartása érdekében. A református német uralkodók mind arra valók, hogy az eddig is önállóan fejlődött erdélyi kultúra további zavartalan életét biztosítsák.

Összegzés

Juhász István egyháztörténész politika- és jogtörténetileg helytálló és nagyon tárgyilagos megállapításában rávilágít Bethlen Miklós politikusi küldetésére és egyben tragikus végzetének okára: „...azon fáradozik, hogy Erdély autonóm élete, alkotmánya és törvényei, egyházai és gazdasága és securitásban megtartassanak. Küzdelmeinek magyarázata, tragédiájának oka éppen abban van, hogy míg a válságos években – Erdély érdekében – a Béccsel való megegyezés mellett harcolt, a bécsi politika berendezkedése után, 13 évi kancellársága alatt, bécsi útjain, otthoni gyűléseken, német tábornokokkal, és a hatalom magyar szolgálóival való tárgyalásaiban, – ugyancsak Erdély érdekében – kénytelen újból és újból ellenállni a bécsi követeléseknek...”³⁶ Ez okozta politikai karrierjének végét is.³⁷

³⁶ Juhász István: Bethlen Miklós politikai pere, Kolozsvár, 1945. 113. (adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf.)

³⁷ Nagy Levente: „Bethlen Miklós nótái”, Lymbus, 2005, 98. (www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.) Bethlen Miklós kancellár így emlékezik erről Önéletírásában: „...az haza és proxime Enyed romlása, kit bizony mint egy gyermeket úgy megsirattam, indita a noe Galambja irására. Isten előtt állok s irom jómra-e, gonoszomra-e? Isten titkában vagyok, hogy én azt kiírni nem tudom. Csak nem nyugodhattam sem nappal sem éjjel, míg el nem készítem és annak a Panó istván görögnek oda nem adám...” (Bethlen, 1955, II., 367–368.) A történetek háttérében egy jól szervezett kémhálózatot sejtethünk. Rabutin Erdélybe jövétele óta árgus szemekkel figyelte és figyeltette Bethlen Miklós kancellár politikai tevékenységét. Politikai ellenfélt látott személyében. (V. ö. *Staatsarchiv, Wien. Hungarica. 365. Fasciculus. III. Conv.*) A periratcsomó tartalmazza Bethlen Miklós kancellár kísérőleveleit: 1. Szentkereszthy Andrásához, a Bécsben működő erdélyi kancellária titkárának címzett levél. (1704. április 25.) 2. Tarczali Zsigmondhoz, Bethlen bécsi ágensehez írt levél (keltezés nélkül) (Wesselényi István: *Sanyarú világ* HL. Közzétési Magyarai András. Bukarest, I. köt. 1983. 432. o.)

A *Columba Noe* műben megfogalmazott tervezet megvalósítható lett volna egy gazdaságilag, társadalmilag és politikailag rendezett, erős Erdélyi Fejedelemségben. Egy olyan Erdélyben, amelyet nem gyengített volna le II. Rákóczi György (1642–1657) erdélyi fejedelem 1657-es szerencsétlen kimenetelű lengyelországi hadjárata, és amelyet nem osztott volna meg egy erős társadalmi, politikai oligarchia. Bethlen Miklós kancellár megfogalmazása szerint a társadalmilag és politikailag meggyöngült Erdély számára egyedüli járható út maradt: a Habsburg udvarral kötött politikai kompromisszum.

Bethlen Miklós kancellár az erdélyi protestantizmus nagy vívmányára, a vallási toleranciára próbálta felhívni az európai politikusok figyelmét. Mély meggyőződéssel hirdette, hogy a vallási tolerancia nélkül a keresztyén Európa a vallási és politikai anarchiába süllyedhet. A későbbi évszázadok békés vallási együttélés és tolerancia megeremtéséhez hozzájárult az ő közjogi és egyházi tevékenysége is. Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. és 19. szakaszában megfogalmazottak is erre tekintenek vissza.³⁸

FELHASZNÁLT IRODALOM

Kéziratok:

- Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. *Hungarica Specialia* Fasc. 365. jelzet alatt. 56r-65v.
 Haus-, Hof- und Staatsarchiv, Bécs. *Hungarica*, 365. Fasc. 108. Másolat. Pour Mons.
 Mons. Milord Stepnei et Hamel Breün (...) Mediateurs entre S. M. d. et le Hongrie
 Ca Mr. Beroldi envoj (...) De S. M. Preussien.;
 Haus-, Hof und Staatsarchiv, Wien. *Hungarica*. 365. Fasciculus. III. Conv.)

Könyvek, tanulmányok, cikkek.

- Asztalos Miklós: *A történeti Erdély*. Budapest, 1936.
 Benda Kálmán: *Az 1568. évi tordai országgyűlés és az erdélyi vallásszabadság*, Erdélyi Múzeum LVI. 1994/3-4.

³⁸ Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18. cikk: „Minden egyénnek joga van a szabad gondolkodáshoz, a szabad vallásgyakorláshoz, a lelkiismereti szabadsághoz...”; 19. cikk: „Minden egyénnek joga van a szabad véleménynyilvánításhoz és a szólásszabadsághoz, ami azt is jelenti, joga van hozzá, hogy ne üldözzék a véleménye miatt, és azért sem, ha határokra tekintet nélkül, bármiféle eszközzel keresi, kapja és terjeszti az információkat és a gondolatokat.”-ld. www.ohchr/EN/UDHR/Documents/UDHR-Translation/s/Hug.pdf.

- Cserei Mihály: *Erdély története (1661–1711)*. Sajtó alá rendezte, a bevezetőt és jegyzeteket írta Bánkúti Imre. Bp., 1983. 243.
 Bethlen Miklós levele a száműzött protestáns prédikátorokhoz In: Bethlen Miklós levelei (1699–1716) Összegyűjtötte, sajtó alá rendezte, bevezető tanulmányt és a tárgyi jegyzeteket írta Jankovics József. (Régi Magyar Próza Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.
 Huszár Ferenc: *Az erdélyi fejedelmi hatalom fejlődése 1542-től 1690-ig*. Budapest, 1924.
 Magyar Próza Emlékek, Szerk. Tolnai Gábor) Budapest, 1987. 6/II.
Moribunda Transsylvania ad pedes augusti imperatoris Leopoldi projecta... In: Bethlen Miklós Önéletírása, (Sajtó alá rendezte V. Windisch Éva, előszó Tolnai Gábor) Budapest, 1955. I.
 Gyárfás Elemér: *Bethlen Miklós kancellár 1642–1716*, Dicsőszentmárton, 1924.
 Juhász István: *Bethlen Miklós politikai pere*, Kolozsvár, 1945.
 Kálvin János: *A keresztyén vallás rendszere*, Pápa, 1909–1910.
 Nagy Levente: „Bethlen Miklós nótái”, Lymbus, 2005.
 Pomogyi László: *Magyar alkotmány-és jogtörténeti kézikönyvtár*. Budapest, 2008.
 R. Várkonyi Ágnes: *Bethlen Miklós gróf, a politikus*. In: Erdélyi Múzeum LV. kötet, 1–2. füzet, 1993.
 R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások. Az erdélyi fejedelemség a török kiűzésének korában. 1660–1711*. Budapest, 1984.
Angol diplomáciai iratok II. Rákóczi Ferenc korára. Közzéteszi Simonyi Ernő. Budapest, 1871.
 Szathmáry Károly: *Gróf Bethlen Miklós tragoediája*. In: *Történelmi Tár* 1891.
 Tóth Zsombor: *Moribunda Transsylvania*. XVII. Századi erdélyi emlékirók. Polis, Kolozsvár, 2001.
Történelmi Tár, 1891. 45.
 Rácz Lajos: *A főhatalom és az államszerkezet kialakulása az erdélyi fejedelemségben*. In: *Állam és Jogtudomány* 1982/1.
 Wesselényi István: *Sanyarú világ* HL. Közzéteszi Magyar András. Bukarest, I. köt. 1983.

Idegen nyelvű irodalom

- Duldner I.: *Zur Geschichte des Überganges Sieberbürgens unter die Herrschaft des Hauses Habsburg*. Archiv. N. F. XXX. 205. o.
 F. Ziegler: *Harteneck und die siebenbürgischen Parteikämpfe*. Hermannstadt, 1869. II.

Weboldalak

- Az Emberi Jogok Egyetemes Nyilatkozata 18–19. cikk
www.ohchr/EN/UDHR/Documents/UDHR-Translation/s/Hug.pdf
www.adatbank.transindex.ro/html/alcim_pdf6074.pdf
www.mol.gov.hu/letoltes.php?d_id=73.

Szerzőink:

doc. Pap Ferenc, PhD. – a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának habilitált egyetemi docense, valamint a Tanítóképző Főiskolai Karának intézetvezetője.

Doc. Dr. Czagány Gábor – a szegedi Gál Ferenc Főiskola oktatója, szegedi egyetemi lelkész.

Prof. Dr. Karasszon István – a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának és a Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Karának tanszékvezető egyetemi tanára.

doc. PhDr. Molnár János – a komáromi Selye János Egyetem Református Teológiai Karának tanszékvezető egyetemi tanára.

ThDr. Szénási Lilla – református lelkipásztor, a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának doktorandusz hallgatója

Mgr. Csík György – református lelkipásztor, a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának doktorandusz hallgatója

Gazdáné Mátyus Melinda – református lelkész, irodalmár. A Játéktér című színházi folyóirat színikritikusa, a Kút című temesvári református lap szerkesztője.

Doc. Dr. Theol. Pálfi József, PhD. – református lelkipásztor, a Partiumi Keresztény Egyetem docense.

Böszörményi István – ny. gimnáziumu tanár, helytörténész, Losonc.

Albert András – református lelkész, a Széchenyi István Egyetem Deák Ferenc Állam és Jogi Kar doktorandusz hallgatója.

Teológiai Fórum

Szerkesztőség levélcíme:
P.O.Box 54.
945 01 Komárno 1.
somogyia@mail.t-com.sk

Nyomja:
Rubiconprint kft.
Csető Péter
Somorja - Tejfalu

Bejegyzés - regisztráció:
MK SR 3804/2007
ISSN 1337-6519

Teológiai Fórum

A Selye János Egyetem Református Teológiai Kara
és a Calvin J. Teológiai Akadémia tudományos folyóirata
Főszerkesztő: Mgr. Lévai Attila, PhD, a SJE RTK dékánja
Felelős szerkesztő: ThDr. Somogyi Alfréd, PhD,
a SJE RTK tanára
Szerkesztőség levélcíme: P.O.Box 54. 945 01 Komárno 1.
Nyomja: Rubiconprint kft. Somorja - Tejfalu

Egy szám ára: 2,- €
Bejegyzés: MK SR 3804/2007
ISSN 1337-6519

Teológiai Fórum

Vedecký časopis Reformovanej teologickej fakulty
Univerzity
J. Selyeho a Teologického inštitútu J. Calvína.
Šéfredaktor: Mgr. Lévai Attila, PhD, dekan RTF UJS
Zodpovedný redaktor: ThDr. Somogyi Alfréd, PhD, odb.
asistent RTF UJS
Poštová adresa redakcie: P.O.Box 54. 945 01 Komárno 1.
Tlač: Rubiconprint sro. Šamorín - Miečno

Cena čísla: 2,- €
Registrácia: MK SR 3804/2007
ISSN 1337-6519

BETHLEN GÁBOR
Alap